Monumenten Inventarisatie Project

Noorderkwartier

Regiobeschrijving, maart 1990
herziene versie, april 1991

Inhoud

Verantwoording *5*

1. **Inleiding** *7*

2. **Bodem** *9*
2.1 Algemeen *9*
2.2.1 Keileemlandschap *9*
2.2.2 Kustlandschap *10*
2.2.3 Aandijkingenlandschap *11*
2.2.4 Droogmakerijenlandschap *13*

3. **Grondgebruik** *15*
3.1 Agrarisch *15*
3.1.1 Keileemlandschap *15*
3.1.2 Kustlandschap *15*
3.1.3 Aandijkingenlandschap *16*
3.1.4 Droogmakerijenlandschap *17*
3.2 Niet-agrarisch *17*
3.3 Visserij *18*
3.4 Landschapsbeeld *19*

4. **Infrastructuur** *21*
4.1 Landwegen *21*
4.2 Wateren *22*
4.3 Dijken *24*
4.4 Spoorwegen *25*
4.5 Militaire infrastructuur *26*
4.6 Overige *26*

5. **Nederzettingsstructuur** *27*
5.1 Algemeen *27*
5.2 Den Helder *27*
5.3 Dorpen *28*
5.4 Verspreide bebouwing *30*

6. **Objecten** *31*
6.1 Stolpboerderijen *31*
6.2 Wieringer boerderij *31*
6.3 Landbouwbedrijven in de Wieringermeerpolder *31*
6.4 Vlotbruggen *32*
6.5 Visserswoningen *32*

7. **Gebieden met bijzondere waarden** *33*

Geraadpleegde werken *35*

Tabel *37*

Herkomst afbeeldingen *39*

Afbeeldingen *41*

Colofon *63*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van WVC om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940.
Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw-Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historisch stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw-Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatie-gebieden wordt het werk per gemeente verricht. Hiertoe wordt de gemeentelijke indeling van 14 maart 1988 (start MIP Noord-Holland) gehanteerd. Grenswijzigingen van later datum worden bij de betreffende gemeenten vermeld.

Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografisce, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende regiobeschrijving richt zich op het inventarisatiegebied Noorderkwartier. Voor geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in specifieker verband kunnen de afzonderlijke MIP-gemeentebeschrijvingen worden geraadpleegd.
De regiobeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De regiobeschrijving volgt in de eerste zes hoofdstukken het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan zijn een subparagraaf 3.3 Visserij en een hoofdstuk 7. Gebieden met bijzondere waarden toegevoegd.
De MIP-werkzaamheden betreffende de regio Noorderkwartier zijn verricht door mw. drs. N.C. van Goor en ir. R.L. Lourijsen, beide als projectmedewerker MIP verbonden aan de provincie Noord-Holland.

I. Inleiding

De regio Noorderkwartier ligt in de provincie Noord-Holland, ten noorden van de Westfriese Omringdijk.
Deze noordelijkste regio van het vasteland van Noord-Holland omvat de gemeenten Den Helder, Anna Paulowna, Wieringen, Wieringermeer, Callantsoog en Zijpe. Ook de Polder Wieringerwaard en Waard- en Groetpolder (feitelijk behorende tot de Westfriese gemeenten Barsingerhorn en Niedorp) zijn in de beschrijving van deze regio opgenomen. Dit is gebeurd daar deze aandijkingen gelegen zijn ten noorden van de Westfriese Omringdijk en overeenkomstige karakteristieken vertonen met bijvoorbeeld de Anna Paulownapolder en de Zijpepolder. Zie voor de omschrijving van de gemeenten waartoe deze polders behoren de regiobeschrijving Westfriesland.

De regio Noorderkwartier is ca. 45582 ha. groot en wordt begrensd door de Waddenzee en het Marsdiep in het noorden, het IJsselmeer in het oosten, het Waardkanaal, de Noordwesterdijk, de Westfriese Omringdijk en Oude Schoorlse Zeedijk in het zuiden en de Noordzee in het westen.

De provincie Noord-Holland is voorts opgedeeld in de regio's Texel, West-Friesland, Waterland, Noord-Kennemerland, Zuid-Kennemerland, IJmond en Zaanstreek, Amsterdam, Gooi- en Vechtstreek, en Meerlanden.
(Zie afbeeldingen 1 en 2.)

2. Bodem

2.1 Algemeen

De regio Noorderkwartier kent vier landschapstypen:
het keileemlandschap, het kustlandschap, het aandijkingenlandschap en het droogmakerijenlandschap.
Het aanwezig zijn van deze verschillende landschapstypen in de regio Noorderkwartier hangt samen met de manier waarop de regio ontstaan is.

De regio Noorderkwartier bestaat uit de voormalige eilanden Wieringen, Huisduinen en Callantsoog en de aandijkingen en droogmakerijen welke in de loop der eeuwen in het gebied tussen deze eilanden en de in 1250 gereed gekomen Westfriese Omringdijk hebben plaatsgevonden.
De Westfriese Omringdijk vormt hierbij gedeeltelijk de zuidgrens van de hier beschreven regio.
De oudste landschappelijke restanten in de regio Noorderkwartier zijn de Pleistocene afzettingen op het in het noord-oosten van de regio gelegen voormalige eiland Wieringen.
In het Pleistoceen (vóór 10.000 V.C.) werd door de morene van het noordelijk landijs de grond opgestuwd tot hoge wallen, waarop keileem werd afgezet. Het eiland Wieringen is (evenals Texel) zo'n relatief hoog gelegen pleistocene afzetting van keileem. Het eiland lag vanaf het einde van het Pleistoceen temidden van het uitgestrekte getijdengebied dat de huidige kop van Noord-Holland en Texel omvatte. In het Holoceen (vanaf 10.000 V.C.) werden strandwallen gevormd langs de gehele Nederlandse kust. Deze strandwallen groeiden in de regressiefasen van het Holoceen aan in westelijke richting. Gelijktijdig ontstonden aan de oostzijde van het strandwallen-complex uitgestrekte moerassen waarin veen werd gevormd.
Na 1100 nam echter de activiteit van de zee sterk toe, waardoor er grote delen van het bestaande strandwallen-complex en het veengebied wegsloegen. In de kop van Noord-Holland werd de strandwal op verscheidene plaatsen doorbroken en bleven de hoger gelegen delen van de strandwal als duineilanden achter. De zo ontstane duineilanden Huisduinen en 't Oghe (nu Callantsoog geheten) aan de westzijde van de regio vormden met de pleistocene (of keileem) opduiking Wieringen in het oosten de drie bestaande elementen waaraan in de loop der eeuwen, door toedoen van de mens, nieuw land in de vorm van aandijkingen en droogmakerijen werd toegevoegd.
De regio Noorderkwartier bestaat dus uit een ouder en hoger gelegen deel, het voormalige eiland Wieringen, dat wordt aangeduid met de term keileemlandschap; een duingebied dat bestaat uit de voormalige duineilanden 't Oghe en Huisduinen en de aanstuivingen welke hier rondom hebben plaatsgevonden, het kustlandschap; een poldergebied welke de aandijkingen bevat die in de loop der eeuwen hebben plaatsgevonden en de term aandijkingenlandschap draagt en een droogmakerij (de Wieringermeer) welke wordt aangeduid met de term droogmakerijenlandschap.
(Zie afbeeldingen 3, 4, 5, 6 en 7.)

2.2.1 Keileemlandschap

De oude kern van het voormalige eiland Wieringen behoort tot het keileemlandschap.
Dit keileemlandschap is thans onder te verdelen in twee landschappelijke eenheden: het bovenwalland en het kogen- en polderland (een koog is (voormalig) buitendijks land).

Het bovenwalland bestaat uit keileemheuvels; in het Pleistoceen opgestuwde wallen van rivierzand waarop keileem werd afgezet. Plaatselijk komen ook dekzandruggen voor. Dit zijn delen van stuwwallen welke in de loop der tijden door de wind met dekzand werden bedekt. De stuwwallen bepalen het heuvelachtige aanzien in dit deel van Wieringen.
Op sommige delen van het bovenwalland komen droge dalen voor: plekken in de stuwwallen waar door erosie van het smelt- en regenwater de keileem is weggeërodeerd.
Het reliëf in het bovenwalland varieert van 0.9 meter + NAP tot 12.8 meter + NAP.
De afwatering in het bovenwalland vindt op natuurlijke wijze plaats door het verschil in reliëf met de omliggende gronden.
Op de grens van het bovenwalland en het kogen- en polderland bevinden zich de walsloten welke het water verder afvoeren. Daarnaast hebben deze walsloten ook een specifieke functie ten behoeve van de inlaat van water in droge perioden voor de hoger gelegen gronden. Voor deze functie zijn enkele sluizen in de walsloten aangebracht.

Het kogen- en polderland bestaat uit de kogen en polders (met uitzondering van Polder Waard-Nieuwland, welke een aandijking is) rondom het bovenwalland.
Dit deel van het keileemgebied is in de loop der tijd door de zee aangetast. De keileem stuwwallen welke zich oorspronkelijk ook hier bevonden, zijn, nadat de zee vanaf de 11de eeuw grote delen van het veen rondom Wieringen had weggeslagen, op verscheidene plaatsen aangetast. Hierdoor ontstonden er getijdegebieden met erosiegeulen, kliffen en getijde afzettingen. Hierbij werd aan de noord- en westzijde van Wieringen zand afgezet en aan de zuidzijde klei.
Door het aanleggen van dijken rondom dit kogen- en polderland kon het erosie- en sedimentatieproces op den duur worden stopgezet. Klei-, zand- en keileemgronden wisselen elkaar af in dit polder- en kogenland.
Het reliëf in dit kogen- en polderland, dat ten opzichte van het bovenwalland laaggelegen en relatief vlak is, varieert van 1.1 meter - NAP tot 5.7 meter + NAP.
In het verleden heeft men met de afwatering van het kogen- en polderland zeer getobd. Elke polder bezat weliswaar een molen maar in de winter bleef altijd water op het land staan. In 1919 ontwierp men een plan waarbij meerdere kogen onder één (motor)bemaling werden gebracht.
Sinds de herverkavelingen van 1948 geschiedt de afwatering in dit gebied via een rationeel waterlopenpatroon van kavelsloten en verzamelwaterlopen (tochten) dat het water naar de gemalen voert.
Voorts bevinden zich op de grens met het bovenwalland de al eerder genoemde walsloten.
(Zie afbeeldingen 7 en 8.)

2.2.2 Kustlandschap
Het kustlandschap binnen de regio Noorderkwartier is onder te verdelen in een duinlandschap en een waddenlandschap.

Het duinlandschap bevindt zich langs de gehele westzijde van de regio en omvat zowel de duinen als het strand.
Het duingebied bestaat uit Jonge Duinen welke zijn ontstaan door aanstuiving rondom de duineilanden Huisduinen en 't Oghe, welke na de doorbraak van de in de late Middeleeuwen gevormde strandwal resteerden (zie 2.1).

Bij de vorming van de duinen is de mens behulpzaam geweest door de aanleg van stuifdijken. Alhoewel tussen 1300 en 1500 de zeegaten tussen de eilanden Huisduinen en 't Oghe en het vaste land van Noord-Holland (bij 'Pethem bi der Zipe') verzandden, begon de eigenlijke duinvorming pas in de 16de eeuw nadat in 1552 de Zijperzeedijk rondom de Zijpe- en Hazepolder werd aangelegd. Ook de aanleg van de Zuid Schinkeldijk (1553), ten zuidoosten van het eiland 't Oghe, had duinvorming tot gevolg. De nu ten westen van de Zijperzeedijk gelegen duinenrijen kwamen voornamelijk in de 18de en 19de eeuw tot ontwikkeling.
In 1610 werd een stuifdijk aangelegd tussen de eilanden 't Oghe en Huisduinen. De duinvorming langs deze Van Oldenbarneveltsdijk (ook wel Grote Zanddijk genoemd) kwam pas in de 18de eeuw goed op gang. Ook de eveneens in 1610 aangelegde Oogmergatsdijk tussen het dorp Callantsoog en Groote Keeten, diende als stuifdijk.
In het duingebied ten zuiden van Callantsoog (de Zuidduinen) komen duinmeren voor. Deze duinmeren zijn in de 18de eeuw ontstaan in de strandvlakte tussen de duinen als gevolg van uitstuiving en slechte afwatering. De meren hebben in de periode 1850-1940 een enkele vormverandering meegemaakt door verstuiving van de duinen.
Het duinlandschap bestaat uit zandgronden en varieert in reliëf van 0.2 meter + NAP op het strand tot 28.0 meter + NAP ter hoogte van het dorp Callantsoog.
De duinen wateren op natuurlijke wijze af op de lagere duingronden en het polderland.

Het waddenlandschap omvat een klein kweldergebied langs de noordzijde van de Balgzanddijk (gelegen tussen de gemeenten Den Helder en Anna Paulowna).
Dit kweldergebied is een onderdeel van het waddengebied van het Balgzand en is ontstaan nadat de Balgzanddijk in de twintiger jaren van deze eeuw was aangelegd. Kwelders zijn aangeslibte gronden die na verloop van tijd (dagelijks) droogvallen en waar begroeiing ontstaat.
De kwelders bevinden zich wat hoogteligging betreft rondom NAP en bezitten uiteraard een natuurlijke afwatering.
(Zie afbeeldingen 7 en 8.)

2.2.3 Aandijkingenlandschap
Het aandijkingenlandschap omvat de polders welke in de loop der tijd in de regio zijn aangepolderd.

De eerste polder welke in het gebied werd aangedijkt was de Zandpolder ten noorden van het eiland 't Oghe, waarvan de aanpoldering vóór 1328 plaatsvond.
Begin 16de eeuw werd de Boskerpolder binnen de Zandpolder, door de drooglegging van een wiel, ingepolderd. In 1536 werd voorts de Jewel ten noordoosten van 't Oghe bedijkt. Al deze bedijkingen rondom het eiland 't Oghe waren vooral bedoeld als extra bescherming van het eiland tegen de zee.
Bij de inpoldering van de Zijpe- en Hazepolder in 1552-'53 werd ten westen van deze polder de Zijperzeedijk aangelegd. Deze dijk verbond door middel van verbindingsdijken (de Noord- en Zuid Schinkeldijk) tevens het eiland 't Oghe met het vaste land bij Pethem bi der Zipe (nu Petten geheten). De tussen de verbindingsdijken gelegen buitendijkse grond werd hierbij ingepolderd en vormde de Uitlandsche Polder.
De Zand-, Bosker-, Jewel- en Uitlandsche Polder vormen nu tezamen Polder Callantsoog.
Na de eerste bedijking van de Zijpe- en Hazepolder braken de dijken verschillende keren door. Na de doorbraak van 1573 duurde het tot 1597

voordat de polder voor de tweede keer bedijkt werd. Deze tweede bedijking van de Zijpe- en Hazepolder werd de definitieve bedijking.
In 1609 werd ten noorden van de Westfriese Omringdijk en ten oosten van de Zijpe- en Hazepolder een kweldergebied aangedijkt.
Deze aandijking, de Polder Wieringerwaard, kwam vlak na 1610 echter alweer geheel onder water te staan nadat bij een zware storm de dijken waren doorgebroken. Deze ramp vormde de aanleiding tot het aanleggen van een stuifdijk tussen de eilanden 't Oghe en Huisduinen.
Deze Zanddijk of Van Oldenbarneveltsdijk moest de dijken ten oosten hiervan extra bescherming bieden bij hoge vloed. Door de aanleg van deze stuifdijk werd het eiland Huisduinen via 't Oghe met het vaste land verbonden.
De Polder Wieringerwaard zelf werd omstreeks 1617 herdijkt.
In 1699 werd ten zuiden van Petten het Vlak van Petten met behulp van de Spreeuwendijk ingepolderd. Dit poldertje was al eerder ingepolderd geweest maar weer door de zee ingenomen.
In het gebied ten oosten van de Van Oldenbarneveltsdijk ontstond in de loop der tijd een uitgestrekt slikken en gorzengebied. Het gorzengebied werd in 1817 aangedijkt door middel van het aanleggen van de Koegrasserzeedijk ten oosten hiervan. Dit gebeurde gelijktijdig met de aanleg van het Noordhollands Kanaal. Deze aandijking kreeg de naam Polder Het Koegras (of Buitenveld) en het zuidelijk deel van de aanpoldering, gelegen tegen de Zandpolder, werd bekend onder de naam 'Heerlijkslanden onder Callantsoog'. Deze 'Heerlijkheidslanden onder Callantsoog' werden in 1909 gereglementeerd onder de naam van Polder 't Hoekje.

In de periode 1844-'47 werden de Waard- en Groetpolder, respectievelijk ten oosten van de Polder Wieringerwaard en ten oosten van de Westfriese Omringdijk, ingepolderd. Hierbij werd de dijk die aanvankelijk de Polder Wieringerwaard en de Waardpolder van elkaar scheidde, geslecht.

In 1845 begon men met de drooglegging van de Anna Paulownapolder. Deze ten oosten van Polder Het Koegras en ten noorden van de Polder Wieringerwaard en Zijpe- en Hazepolder gelegen aandijking werd in twee fasen drooggelegd. In 1845 werd het gebied ten westen van het Oude Veer drooggelegd (de Westpolder) en in 1847 volgde het deel ten oosten van het Oude Veer (de Oostpolder). West- en Oostpolder heten tezamen Anna Paulownapolder.

In 1846 vond ten zuid-oosten van Wieringen de aandijking van de Polder Waard-Nieuwland plaats. Alhoewel men rondom Wieringen al eerder pogingen had gedaan tot het aandijken van land was dit de eerste aandijking welke slaagde.
In 1849 werd deze aandijking gevolgd door de laatste aandijking binnen de regio Noorderkwartier, te weten het Normerven ten noorden van Wieringen. Dit poldertje is echter in de loop der tijd weer aan de zee prijsgegeven.

Als gevolg van verschillen in de ligging van de aangedijkte gebieden ten opzichte van de strandwal, de duinen, het voormalige eiland Wieringen en de voormalige Zuiderzee, bestaan er in het aandijkingenlandschap verschillen in bodemsoorten.
De bodem van de Zijpe- en Hazepolder, de Polder Het Koegras, de Polder Callantsoog en een deel van de Anna Paulownapolder (rondom Breezand) bestaat uit zand en zand tot lichte klei.
De overige aandijkingen bestaan voornamelijk uit zavel en klei.

De aandijking ten zuidoosten van het eiland Wieringen (Polder Waard-Nieuwland) bestaat uit zandige klei.

Het reliëf in het aandijkingenlandschap varieert tussen de 3.8 meter + NAP plaatselijk in de Polder Het Koegras (bij een nollengebied) en de 2.3 meter - NAP in de Polder Wieringerwaard. Alle aandijkingen bevinden zich overwegend onder NAP.

De afwatering in het aandijkingenlandschap vindt plaats via sloten, uitwateringsvaarten en kreken.
De Zijpe- en Hazepolder, Polder Callantsoog, Het Vlak van Petten, Polder Het Koegras, Polder 't Hoekje en de Anna Paulownapolder behoorden anno 1850 alle tot de Schermerboezem en waterden af via het Noordhollands Kanaal, de Groote Sloot en het Oude Veer.
De Groote Sloot stond aan de zuidzijde in verbinding met het Noordhollands Kanaal en aan de noordzijde met het Hooge Oude Veer of de Boezem van de Zijpe.
Het Hooge Oude Veer vormt tezamen met het Lage Oude Veer een oude kreek (het Oude Veer) welke bij de inpoldering van de Anna Paulownapolder bewaard is gebleven. De Anna Paulownapolder zelf, waterde in 1850 af op het Oude Veer via een uitgebreid krekensysteem dat al van oudsher hier aanwezig was. Het Oude Veer loosde weer via de Van Ewijcksvaart op de Waddenzee.
De Polder Wieringerwaard loosde in 1850 op de aan de noordzijde van de polder gelegen De Kolk en De Boezem, die het water direct op de Zuiderzee spuiden. De Waard- en Groetpolder waterden eveneens af op de Zuiderzee. Ook de Polder Waard-Nieuwland loosde rond 1850, via de Voorboezem, op de Zuiderzee.
In de periode tot 1940 veranderde de afwatering in het aandijkingenlandschap enigszins, in verband met de drooglegging van de Wieringermeer. In het kader van de Zuiderzeewerken werd in 1924 het Amsteldiep door middel van de Amsteldiepdijk afgesloten, waardoor het Amstelmeer ontstond. Ook werd in 1926 het Balgzandkanaal ten noorden van de Anna Paulownapolder aangelegd.
Dit Amstelmeer en Balgzandkanaal gingen vanaf nu in de afwatering van het Noorderkwartier een grote rol spelen. Door de aanleg van de langs het Balgzandkanaal gelegen Balgzanddijk kon het Oude Veer niet meer op de Waddenzee spuien, maar ging het vanaf circa 1926 op het Amstelmeer lozen. Ook het door de drooglegging van de Wieringermeer ontstane Waardkanaal, dat een uitwateringsvaart werd voor de Waard- en Groetpolder en een deel van West-Friesland, loosde op het Amstelmeer. De Boezem ten noorden van de Polder Wieringerwaard kwam eveneens uit op dit Waardkanaal.
Het Amstelmeer, zelf boezem voor een deel van de Wieringermeer, loosde uiteindelijk via het Balgzandkanaal op de Waddenzee.
Het tussen het voormalige eiland Wieringen en de Wieringermeer ontstane Amstelmeerkanaal, ging na 1930 als uitwateringsvaart voor de Polder Waard-Nieuwland fungeren. Het kanaal spuide op het Amstelmeer in het westen of het IJsselmeer in het oosten.
Tot op de dag van vandaag is het afwateringssysteem in het aandijkingenlandschap gelijk gebleven aan dat van rond 1930.
(Zie afbeeldingen 6, 7 en 8.)

2.2.4 Droogmakerijenlandschap

Het droogmakerijenlandschap bestaat uit de Wieringermeer.
Het droogleggen van de Wieringermeer, dat in het kader van de Zuiderzeewerken is ontstaan, begon met het afsluiten van het Amsteldiep in 1924 door middel van een dijk (de Kleine Afsluitdijk of Amsteldiepdijk).

Door deze dijk kreeg het eiland Wieringen een verbinding met het vaste land van Noord-Holland.
In 1927 werd begonnen met het aanleggen van een dijk tussen het eiland Wieringen en Medemblik. Toen in 1929 de gehele Wieringermeer omdijkt was en het laatste gat in de dijken gedicht was, kon het droogmalen van de polder beginnen. In 1930 lag de Wieringermeer droog.
De bodem van de Wieringermeer bestaat uit oude zeekleigronden en een deel zeezandgronden. De droogmakerij ligt in z'n geheel beneden de zeespiegel en kent een reliëf tussen de 1 meter - NAP en 5.3 meter - NAP. De polder helt hierbij af in zuidoostelijke richting.
De afwatering in de Wieringermeer verloopt via vele vaarten (tochten). Deze tochten wateren uiteindelijk uit op het Waard- of Groetkanaal in het westen of in het noordoosten en zuidoosten van de droogmakerij, alwaar, via de eveneens voor de droogmaling gebruikte gemalen Leemans en Lely, op het IJsselmeer wordt gespuid.
(Zie afbeeldingen 6, 7 en 8.)

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch

De regio Noorderkwartier kent een overwegend agrarisch grondgebruik. Naast weilanden, akkers en enkele honderden hectare bos komt in de regio ook een deel 'woeste grond' in de vorm van duinen en buitendijkse gronden voor.

3.1.1 Keileemlandschap

Het keileemlandschap van Wieringen kent overwegend een agrarisch grondgebruik.
In 1850 was het bovenwalland grotendeels als bouwland voor tarwe, rogge, gerst, haver en aardappelen in gebruik en bezat het een blokverkaveling die tamelijk regelmatig was.
Het kogen- en polderland werd rond 1850 voornamelijk als grasland voor schapenteelt gebruikt. Ook werden er op kleine schaal koeien gehouden op dit grasland. De verkaveling in dit kogen- en polderland was onregelmatig.
In de periode tot 1940 veranderde het grondgebruik op het bovenwalland enigermate terwijl het grondgebruik in het kogen- en polderland vrijwel hetzelfde bleef.
Vanaf 1900 nam het aantal graslanden voor schapenteelt op het bovenwalland toe ten koste van het bouwland. De schapenteelt vroeg echter om een betere perceelafscheiding, waardoor er tuunwallen rondom de kavels werden aangelegd. Tuunwallen zijn lage muurtjes opgetrokken uit graszoden. Bij de aanleg van deze tuunwallen zijn de kavel- en perceelvormen enigszins gewijzigd.
De verkaveling in het kogen- en polderland bleef in de periode tot 1940 hetzelfde.
Bij de herverkavelingen welke vanaf 1948 zowel in het bovenwalland als het kogen- en polderland hebben plaatsgevonden is de verkaveling sterk gewijzigd. In het kogen- en polderland werd de verkaveling gerationaliseerd terwijl in het bovenwalland grote kavels met een regelmatig patroon ontstonden en de tuunwallen verdwenen.
Qua grondgebruik nam na 1940 in het bovenwalland het gebruik van grasland meer toe, terwijl in het kogen- en polderland grasland de belangrijkste vorm van grondgebruik bleef.
Het keileemlandschap van Wieringen geeft nu een aanzicht van graslanden plaatselijk afgewisseld met bouwland.

3.1.2 Kustlandschap

Het kustlandschap bezit een agrarisch grondgebruik in de vorm van duinen, bossen, heidevelden en buitendijkse gronden (de kweldergebieden van het waddenlandschap).
Het duinlandschap kende rond 1850 naast een zeewerende functie ook een agrarisch grondgebruik. Naast de gebruikelijke duinvegetatie kwamen er heidevelden in de duinen voor. Ook kwamen er plaatselijk weide- en hooilanden in de duinen voor, waar schapen werden geweid.
Het vroegere duinmeer Het Korfwater werd rond 1850 juist in cultuur genomen als graslandgebied. In het duingebied tussen Petten en Callantsoog kwamen nog enkele duinmeren voor (waaronder Het Zwanenwater).
Het waddenlandschap besloeg rond 1850 enkele kweldergebieden ten oosten van de Anna Paulownapolder en rondom Wieringen.
In de periode tot 1940 veranderde het grondgebruik van het duinlandschap enigszins. Het weiden van schapen in de duinen kwam na

1900 niet meer voor, al bleven wel de meeste graslanden als zodanig in de duinen aanwezig. De overige veranderingen in het duingebied hadden betrekking op een niet-agrarisch grondgebruik, zie hiervoor 3.2.

Bij het waddenlandschap verdwenen in de periode tot 1940 de kweldergebieden ten oosten van de Anna Paulownapolder en ten zuiden van Wieringen, door de drooglegging van de Wieringermeer. Er vormde zich een nieuw kweldergebied ten noorden van de Balgzanddijk, nadat deze dijk, gelegen tussen De Kooy (gemeente Den Helder) en Van Ewijcksluis (gemeente Anna Paulowna), in 1926 was drooggelegd.

Na 1940 nam het niet-agrarisch grondgebruik in de duinen toe ten koste van het agrarisch grondgebruik (zie 3.2).
Het waddenlandschap kende na 1940 nauwelijks meer veranderingen. De kweldergebieden ten noorden van de Balgzanddijk en ten noorden van Wieringen bleven na de oorlog vrijwel gelijk aan de situatie van vóór de oorlog.

3.1.3 Aandijkingenlandschap
Het aandijkingenlandschap kent bijna uitsluitend een agrarisch grondgebruik.
In 1850 betrof het grondgebruik in het aandijkingenlandschap veeteelt en akkerbouw. De graslanden voor veeteelt bevonden zich overwegend in de Zijpe- en Hazepolder, in het noordoostelijk deel van de Polder Wieringerwaard, in de Polder Het Koegras en de Polder Callantsoog en in het westelijk deel van Anna Paulownapolder.
Akkerbouw bevond zich toentertijd voornamelijk in het zuid-westelijk deel van de Polder Wieringerwaard, in het oostelijk deel van de Anna Paulownapolder, in de Waard- en Groetpolder en in de ten zuiden van Wieringen gelegen polder Waard-Nieuwland.
Op kleine schaal was ook akkerbouw te vinden in de Zijpe- en Hazepolder en in de Polder Callantsoog. De akkerbouw omvatte voornamelijk aardappelen, bieten en verscheidene graansoorten. Ook meekrap werd in enkele polders verbouwd. In de polder Waard-Nieuwland werd tevens kanariezaad en karweizaad verbouwd.

In de periode tot 1940 vond er een belangrijke wijziging in het agrarisch grondgebruik van een deel van het aandijkingenlandschap plaats.
Nadat rond 1910 de bloembollencultuur was opgekomen werd met name het westelijk deel van het aandijkingenlandschap voor de bloembollenteelt geschikt gemaakt. Dit westelijk deel van het poldergebied leende zich uitstekend voor bloembollenteelt aangezien hier de bodem aan de oppervlakte zandig is. Zowel in het noordelijk deel van de polder Het Koegras als in het westelijk deel van de Anna Paulownapolder en een deel van de Polder Callantsoog werden graslanden gescheurd ten behoeve van de bloembollenteelt.
Deze ontwikkeling zette zich na de oorlog op grote schaal voort. Behalve in het westelijk deel van het aandijkingenlandschap werden ook naar het oosten toe steeds meer graslanden opgeofferd aan de bloembollenteelt. Alleen de Waard- en Groetpolder, een groot deel van de Polder Wieringerwaard, de Polder Waard-Nieuwland en het oostelijk deel van zowel de Anna Paulownapolder als de Zijpe- en Hazepolder hebben zowel in de periode 1850-1940 als daarna akkerbouw als voornaamste vorm van grondgebruik gekend.

De verkaveling in het aandijkingenlandschap heeft in de periode 1850-1940 geen noemenswaardige veranderingen ondergaan.

Daar het aandijkingenlandschap een relatief jong poldergebied is, is de verkaveling van het begin af aan op overwegend rationele wijze tot stand gekomen.
De verkaveling bestaat uit een strak en regelmatig patroon, veelal gerelateerd aan sloten en wegen. De kavels zijn groot en blok- of strookvormig. Alleen de Polder Callantsoog, het oudste deel van het aandijkingenlandschap, kent voor een gedeelte een onregelmatige blokverkaveling. In de Polder Het Koegras zijn na 1900 de grote kavels gesplitst.
De Polder Wieringerwaard is ontgonnen volgens een regelmatige indeling waarbij er zuivere vierkanten werden gevormd (1800 bij 1800 meter). Binnen deze vierkanten is een langwerpige strokenverkaveling toegepast. Ook na 1940 is er geen noodzaak geweest tot herverkaveling van dit gebied. Alleen in de Polder Callantsoog is wel enige schaalvergroting in de verkaveling opgetreden na 1940.

3.1.4 Droogmakerijenlandschap
De Wieringermeer is drooggelegd ten behoeve van de landbouwgronden. De polder is een echte landbouwpolder waarbij 90% van de oppervlakte in gebruik is voor de landbouw. Al vanaf het begin is akkerbouw de belangrijkste vorm van grondgebruik en kent veeteelt slechts een klein aandeel in het grondgebruik. Hierin is tot nu toe nauwelijks verandering gekomen. Naast specifieke akkerbouw- en veeteeltbedrijven komen in deze polder ook gemengde bedrijven voor.
De polder kent ook twee bosgebieden, het Robbenoordbosch en het Sluitgatbosch. Aangezien deze bossen voornamelijk een niet-agrarische functie bezitten worden ze nader behandeld in: 3.2 niet-agrarisch.
De laatste jaren neemt de bloembollenteelt, evenals elders, sterk toe in de Wieringermeer. Ten behoeve van de bloembollenteelt worden ook hier gronden gescheurd.
Vanaf de drooglegging van de Wieringermeer bestaat de verkaveling in de polder uit een strak en rechtlijnig patroon dat visueel versterkt wordt door de rechtlijnige structuur van de wegen en vaarten. De kavels zijn zeer groot en hebben een rechthoekige of strokenvorm.

3.2 Niet-agrarisch

Met name het duingebied kreeg in de loop van de periode 1850-1940 steeds meer een niet-agrarisch grondgebruik.
Vanaf circa 1890 werden er op enkele plaatsen in de duinen (bij Petten, Huisduinen en Callantsoog) huizen gebouwd. Het duingebied kreeg hiermee een woonfunctie welke zich in de loop der tijd verder uitbreidde.
Ook de recreatieve functie van het duingebied en van de kust nam na circa 1900 sterk toe. Deze opkomst van het toerisme vond ook zijn weerslag in de uitbreiding van de bebouwing van de dorpen langs de kust. Mede ten behoeve van de recreatie werden in de jaren '20-'30 van deze eeuw bossen in de duinen aangeplant. Deze bossen, gelegen ten noorden van Petten en ten zuiden van Huisduinen, bestonden hoofdzakelijk uit naaldhout. Het bos gelegen ten noorden van Petten had zowel een functie als natuurgebied als voor de recreatie, terwijl het bos ten zuiden van Huisduinen (gelegen in de Donkere Duinen) vooral als wandelpark in gebruik was.
In het westelijk deel van deze Donkere Duinen werden in het begin van de 20ste eeuw ook waterwinwerken aangelegd voor het winnen van drinkwater uit de duinen.

De primair zeewerende functie van de duinen werd vanaf 1899 versterkt door de aanleg van strandhoofden langs de gehele kust van Petten tot Huisduinen.
Het grondgebruik van het duingebied voor niet-agrarische doeleinden zette zich voort na 1940. Behalve dat de woonfunctie en de recreatieve functie in het duingebied zich verder uitbreidden, werden in de jaren '50 ook drie militaire schietterreinen, een vuilstortplaats en wetenschappelijke onderzoekscentra in de duinen aangelegd. De wetenschappelijke onderzoekscentra, welke ten noorden van Petten zijn gelegen, bestaan uit het ECN, het Reactorcentrum en het Euratom.
Rondom Den Helder werd voorts in 1956 nog de Helderse Zeewering tegen de kustafslag gebouwd.

Wieringen, de aangedijkte polders en de droogmakerij Wieringermeer kenden in de periode 1850-1940 geen niet-agrarisch grondgebruik.
Na 1940 kreeg het poldergebied een niet-agrarisch grondgebruik in de vorm van nieuwbouwwijken welke rondom enkele kernen verrezen.
In de droogmakerij de Wieringermeer werden na de Tweede Wereldoorlog twee bossen aangelegd. Deze twee bossen, Het Robbenoordbosch en Het Sluitgatbosch, werden in de periode 1948-'53 aangeplant en hadden voornamelijk een recreatieve functie. Het Robbenoordbosch deed ook dienst als produktie-bos voor de boeren. In Het Sluitgatbosch bevindt zich het natuurreservaat 'De Wielen' op de plek waar in 1945 de door de Duitsers veroorzaakte dijkdoorbraak heeft plaatsgevonden.

3.3 Visserij

Visserij is weliswaar niet een grondgebruik, maar was in de periode 1850-1940 zowel op Wieringen als in enkele kernen in het polder- en duingebied een inkomstenbron van groot belang.
De visserij op Wieringen ontwikkelde zich pas op grote schaal in de tweede helft van de 19de eeuw. Aan het einde van deze eeuw maakte de visserij, door gunstige afzetmogelijkheden en de agrarische crisis, een grote bloei door. Er werd op zowel de Zuiderzee als Noordzee gevist.
Na het gereedkomen van de Amsteldiepdijk (1926) en de Afsluitdijk (1932) was het echter met het vissen op de Zuiderzee gedaan. De vissers verplaatsten toen hun netten naar de Noordzee en Waddenzee, alwaar deze bedrijfstak tot aan de oorlog actief bleef. Na de oorlog nam de betekenis van de visserij snel af.
Ook schelpdiervisserij was vanaf circa 1850 belangrijk op Wieringen. Het afval van deze schelpdieren gebruikte men voor de bemesting van het land.
Wiervisserij en wiermaaien werd sinds 1845 ook op het eiland toegepast. Maar met het tot stand komen van de Afsluitdijk verdween ook deze vorm van visserij.
Ook in het aandijkingenlandschap en duinlandschap kwam visserij voor. In Den Helder was visserij en de visverwerkingsnijverheid rond 1850 een belangrijke inkomstenbron. Na 1890 nam deze bestaansbron, door onder meer concurrentie van elders, snel af (zie ook 5.2).
Ook het dorp Van Ewijcksluis en het gehucht Nieuwesluis kenden rond 1850 visserij als bestaansmiddel. In deze kernen bleef tot aan de droogmaking van de Wieringermeer en de afsluiting van het Amsteldiep, visserij een belangrijke bestaansbron.
In de duindorpen Petten en Huisduinen, en in mindere mate Callantsoog, was schelpvisserij een bestaansmiddel. Met de opkomst van het toerisme in deze plaatsen na 1900, verdween deze tak van visserij snel.

3.4 Landschapsbeeld

Het landschap in de regio Noorderkwartier geeft een beeld te zien van een open en vlak polderlandschap dat wordt doorsneden door rechte en regelmatig aangelegde vaarten, dijken en wegen. De verkaveling in dit polderlandschap is regelmatig. Rondom boerderijen en langs enkele wegen en vaarten bevindt zich begroeiing.
De westzijde van het polderland wordt visueel begrensd door, van noord naar zuid, de Helderse Zeewering, het duinlandschap tussen Huisduinen en Petten, de Pettemer Zeewering en de Hondsbossche Zeewering. Aan de noordoostzijde vormt het hoger gelegen eiland Wieringen de visuele begrenzing.
Een kenmerkend element aan de oostzijde van de regio is de, plaatselijk zeer hoge Wieringermeerdijk, welke loopt van Den Oever tot aan Medemblik.
De grillig verlopende Westfriese Omringdijk is als zuidelijke begrenzing van de regio een opvallend element in het landschap van het Noorderkwartier.

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het wegennet in de regio Noorderkwartier heeft een lokale, interlokale, regionale en nationale betekenis.
Van regionaal belang zijn vooral de in 1824 aangelegde en parallel aan het Noordhollands Kanaal lopende N9, als verbinding tussen Den Helder en Alkmaar, de S2 tussen Van Ewijcksluis en Stolpen, de S1 Stolpen - Schagen, de weg Wieringerwerf - Schagen, de weg Middenmeer richting Heerhugowaard en de N99 Den Oever - De Kooy. De A7/E10 Leeuwarden - Amsterdam, welke door de Wieringermeer en over een klein deel van Wieringen loopt, is van nationaal belang.

De wegen in het onderzoeksgebied zijn, met uitzondering van die op Wieringen, relatief jong. De wegen werden vanaf de 16de eeuw aangelegd in het kader van de ontginning van een aangedijkt of drooggemalen gebied. Als gevolg van de planmatige opzet van deze ontginningen lopen vrijwel alle wegen recht. Tevens heeft deze planmatige opzet tot gevolg gehad dat wegen en vaarten veelal naast elkaar liggen en dat de verkavelingsrichting loodrecht op deze wegen en vaarten staat.

In de aandijkingen, alwaar de wegen er rond 1850 nog vrijwel net zo uit zagen als bij hun aanleg, liggen de wegen veelal evenwijdig aan de dijken. De wegen in Polder Het Koegras, de Zijpe- en Hazepolder, de Waardpolder en de Groetpolder liggen in de lengterichting van deze aandijkingen.
Kenmerkend voor de Zijpe- en Hazepolder, de Wieringerwaard en de Anna Paulownapolder zijn de wegen aan beide zijden van een vaart.

Het wegennet op het voormalige eiland Wieringen bestond anno 1850 uit enkele oude landwegen die op het bovenwalland gelegen waren en de verbinding tussen de verschillende dorpen vormden. Daarnaast bestond er een net van onverharde veelal doodlopende wegen, welke het natte laaggelegen polderland ontsloten. De Polder Waard-Nieuwland bezat een rationeel wegenpatroon in de vorm van een rechte doorgaande weg met een aantal doodlopende zijwegen.

In de periode 1850-1940 heeft het wegennet van de regio Noorderkwartier, buiten de Wieringermeer, slechts een relatief kleine uitbreiding ondergaan.
Bij de aanleg van de Balgzanddijk en de Amsteldiepdijk in de 20-er jaren van deze eeuw, werd de N99, Den Helder -Den Oever, aangelegd. Deze weg liep vanaf De Kooy (gemeente Den Helder) via de Balgzanddijk en Amsteldiepdijk over Wieringen naar Den Oever. Door deze weg werd Wieringen met het vaste land van Noord-Holland verbonden.
Het overige hierboven geschetste wegennet bleef als zodanig gehandhaafd en werd, na 1930, alleen uitgebreid met de wegen in de Wieringermeer en de aansluitingen hierop. Wel werden de wegen in de regio, zover zij dat al niet waren, in de periode 1850-1940 verhard en geasfalteerd.
Het wegennet in de Wieringermeer bestaat enerzijds uit wegen evenwijdig aan dijken en anderzijds uit wegen gericht op de kernen in het centrum van deze droogmakerij. Naast alle dijken in de Wieringermeer liggen wegen.

Gelijk met het ontginnen van de Wieringermeer werd ook een doorgaande autoweg, de latere A7/E10, door de droogmakerij heen gelegd. De weg werd parallel aan vaarten en verkaveling aangelegd. De autoweg verbond door middel van de Afsluitdijk Leeuwarden met Amsterdam. De weg liep over een klein stukje van het voormalige eiland Wieringen om aansluiting te kunnen vinden op de Afsluitdijk.

In de periode na 1940 kende het wegenpatroon in de regio Noorderkwartier weinig veranderingen. In de 60-er jaren werd een weg, de S2, tussen Kleine Sluis en Stolpen aangelegd om zodoende een doorgaande verbinding van Van Ewijcksluis naar het Noordhollands Kanaal bij Stolpen te bewerkstelligen.
Op Wieringen heeft in de na-oorlogse periode het wegennet enkele ingrijpende veranderingen ondergaan. Zo werd in het kader van de ruilverkavelingen (1948) een groot aantal van de zandwegen rechtgetrokken en verhard. Eveneens werden er nieuwe rechte landbouwwegen op Wieringen aangelegd.
Ook werden er in de regio na 1940 enkele wegen verbreed, bijvoorbeeld de N9 langs het Noordhollands Kanaal en Rijksweg 7 in de Wieringermeer.
(Zie afbeeldingen 3, 4, 9, 10 en 11.)

4.2 Wateren

De wateren in en rondom de regio Noorderkwartier hebben een functie voor de afwatering, het verkeer, de recreatie en de visserij.
In de regio bevinden zich veel gegraven waterwegen die meestal een recht lijnvormig beloop hebben en parallel lopen aan wegen of dijken. De waterwegen, in de regio ook wel tocht, vaart, sloot, vliet of kanaal genoemd, zijn aangelegd met een specifieke functie.

Rond 1850 was het Noordhollands Kanaal de belangrijkste waterweg in de regio Noorderkwartier. Dit in 1817 door Jan Blanken ontworpen kanaal werd tussen 1819 en 1824 aangelegd ten behoeve van de scheepvaart tussen Den Helder en Amsterdam. Daar de Zuiderzee teveel verzandde konden de schepen nu via dit kanaal de haven van Amsterdam bereiken. Naast deze verkeersfunctie kende het kanaal ook een uitwateringsfunctie.
Voorts bevonden zich in de aandijkingen meerdere afwateringsvaarten. In de Zijpe- en Hazepolder werden deze afwateringsvaarten Sloot genoemd (onder meer de Groote Sloot).
Ook het Oude Veer en de gelijktijdig met de drooglegging van de Anna Paulownapolder aangelegde Van Ewijcksvaart waren afwateringsvaarten (zie 2.2.3).
In de Zijpe- en Hazepolder, de Polder Wieringerwaard en de Anna Paulownapolder was kenmerkend, zoals al eerder opgemerkt, dat aan beiden zijden van een vaart een weg lag.
Het eiland Wieringen kende rond 1850 alleen waterlopen ter regulering van de waterhuishouding. De walsloten, gelegen op de overgang van bovenwalland naar kogen- en polderland, zijn hier goede voorbeelden van. De Polder Waard-Nieuwland kende de al eerder genoemde Voorboezem voor de opvang van water uit de polder in perioden dat men, in verband met een hoge waterstand buitendijks, niet kon spuien.
Rond 1850 bevond zich zowel aan de noord-, oost- als westzijde van de regio zee. Ten noorden van de regio lag de Waddenzee terwijl aan de oostzijde van de regio zich de Zuiderzee en het Amsteldiep bevond. Het eiland Wieringen bevond zich op de grens van de Wadden- en Zuiderzee. Aan de westzijde van de regio was de Noordzee gelegen. Deze kustwateren dienden naast transport vooral voor visserij.

In het duingebied bevonden zich rond 1850 voorts enkele duinmeren.
In de periode tot 1940 vond er een uitbreiding van het waterwegennet in de regio Noorderkwartier plaats.
Nadat in 1926 in het kader van de Zuiderzeewerken het Balgzandkanaal ten noorden van de Anna Paulownapolder was aangelegd, ging de Van Ewijcksvaart hierop uitwateren in plaats van op de Waddenzee.
Naast een uitwaterende functie had het Balgzandkanaal echter ook een transportfunctie.
De grote veranderingen in het waterwegennet vonden echter plaats bij de droogmaking van de Wieringermeer in 1930 en het gereedkomen van de Afsluitdijk in 1932. Door de aanleg van deze tussen Den Oever en Zurich (Friesland) gelegen dijk werd de Zuiderzee afgesloten van de Waddenzee en ontstond een zoet binnenwater: het IJsselmeer.
Rondom en in de tussen het eiland Wieringen en het vaste land van Noord-Holland aangelegde Wieringermeer, ontstonden nieuwe waterwegen met als voornaamste functie de afwatering.
Tussen het voormalige eiland Wieringen en de Wieringermeer ontstond het Amstelmeerkanaal dat dienst deed voor de afwatering van het noordelijk deel van de Wieringermeer en het zuidelijk deel van Wieringen. Dit Amstelmeerkanaal waterde in het oosten uit op het IJsselmeer en in het westen op het Amstelmeer.
Het Amstelmeer was na de drooglegging van de Wieringermeer ontstaan in de hoek tussen de Anna Paulownapolder, de Wieringermeer en Wieringen. Het Amstelmeer wordt in het noorden afgesloten door de in 1924 gereed gekomen Amsteldiepdijk en dient als boezem voor een deel van de Wieringermeer.
Bij de drooglegging van de Wieringermeer werd aan de westzijde van deze droogmakerij het Groetkanaal, met in zijn verlengde het Waardkanaal, aangelegd. Het Groetkanaal en Waardkanaal lagen langs de oostzijde van de Groetpolder, Waardpolder en Anna Paulownapolder en kwamen uit op het Amstelmeer. Zij dienden als uitwateringsvaart voor een deel van West-Friesland. Ook bezaten deze kanalen een transportfunctie.
De Wieringermeer zelf kent sinds zijn drooglegging een heel netwerk van vaarten en tochten. Bij de aanleg van de Wieringermeer ging men er vanuit dat elke kavel moest grenzen aan een bevaarbaar water, in verband met transport. Vandaar het uitgebreide stelsel van de wat bredere sloten, de tochten. Van de grotere waterwegen in de Wieringermeer is de belangrijkste vaart de Westfriesche Vaart. Deze vaart welke Kolhorn, en indirect Schagen, verbindt met het IJsselmeer is met name belangrijk voor de scheepvaart. Om de doorgaande verbinding met Schagen tot stand te brengen zijn in de periode 1933-'36 het kanaal Schagen-Kolhorn en het kanaal Stolpen-Schagen gegraven. Het kanaal Stolpen-Schagen sluit bij Stolpervlotbrug aan op het Noordhollands Kanaal en vormt zo tezamen met het kanaal Schagen-Kolhorn en de Westfriesche Vaart een rechtstreekse verbinding tussen het Noordhollands Kanaal en het IJsselmeer.
De overige wateren in de regio Noorderkwartier maakte in de periode tot 1940 geen veranderingen mee. Wel werd de verkeersfunctie van het Noordhollands Kanaal, na de aanleg van het Noordzeekanaal in 1876, minder, daar vele schepen nu de korte route IJmuiden-Amsterdam verkozen.

Na 1940 hebben zich in het waterwegennet van de regio Noorderkwartier hoofdzakelijk functionele veranderingen voorgedaan. Vele wateren, waar onder het Noordhollands Kanaal, de Westfriesche Vaart, het Waard- en Groetkanaal, het Amstelmeer, het Balgzandkanaal en het kanaal

Stolpen-Schagen, kregen naast hun afwaterings- en verkeersfunctie ook een recreatieve functie.
Door de toename van de zeil- en motorjachtsport hebben deze wateren met name in de zomermaanden veel recreatievaart te verwerken.
De verkeersfunctie van deze wateren nam daarentegen af.
Wieringen kende na de eerste ruilverkavelingen van 1948 een verandering in het waterlopenstelsel. Er werd een rationeel patroon van kavelsloten, verzamelsloten en brede hoofdafwateringssloten aangelegd. De Voorboezem in de polder Waard-Nieuwland verlandde in de loop der tijd, daar het Amstelmeerkanaal de afwateringstaak van de boezem overnam.
(Zie afbeeldingen 3, 4, 12 en 13.)

4.3 Dijken

Het merendeel van de dijken in de regio Noorderkwartier is in oorsprong aangelegd als zeewerende dijk. Maar door het aandijken van verschillende stukken land in de loop der tijd hebben sommige dijken *hun directe zeewerende functie verloren.*
In 1850 waren de dijken rondom Wieringen, de dijken ten noorden en oosten van de Anna Paulownapolder en de gemeente Den Helder en de dijken ten oosten van de Waard- en Groetpolder zeewerend. De overige dijken in de regio Noorderkwartier hadden een slaperfunctie gekregen of waren waterkerend ten aanzien van bijvoorbeeld een kanaal of ander water. Verder kende het Noorderkwartier in 1850 enkele stuifdijken aan de westzijde van de regio. Deze dijken zijn in het verleden aangelegd ter bevordering van duinvorming (zie 2.2.2).
In de periode tot 1940 vonden er door de Zuiderzeewerken en de droogmaking van de Wieringermeer enige veranderingen plaats betreffende de dijken in de regio Noorderkwartier.
In 1924 werd de al eerder genoemde Amsteldiepdijk tussen Wieringen en Van Ewijcksluis aangelegd. Kort daarop, in 1926, werd de Balgzanddijk aan de noordzijde van de Anna Paulownapolder voltooid. De Balgzanddijk werd aangelegd om het Balgzandkanaal te creëren.
Bij de drooglegging van de Wieringermeer in 1927-'29 ontstonden hoge dijken rondom deze droogmakerij. Het laatste gat in deze dijken werd in 1929 gedicht in de aan de oostzijde van de droogmakerij gelegen Wieringermeerdijk. Door de drooglegging van de Wieringermeer verloren de dijken aan de oostzijde van de Anna Paulownapolder en de Waard- en Groetpolder en aan de zuidzijde van Wieringen hun zeewerende functie en kregen zij een waterkerende functie ten behoeve van respectievelijk het Waard- en Groetkanaal en het Amstelmeerkanaal. Een andere belangrijke waterkerende dijk welke, gedeeltelijk binnen de regio gelegen, in de periode 1850-1940 gereed kwam was de Afsluitdijk. Dit 32 kilometer lange hoofdproject van de Zuiderzeewerken werd in 1932 voltooid en liep van Den Oever (Noord-Holland) naar Zurich (Friesland).
Naast waterkerende en voormalige waterkerende dijken werd er in de periode 1850-1940 ook een spoordijk in de regio aangelegd. Deze spoordijk, waarop de in 1865 geopende spoorlijn Alkmaar-Den Helder kwam te liggen, is relatief hoog (hoger dan 2.5 meter), waardoor deze een markant element in het landschap vormt.
Na 1940 hebben zich geen belangrijke wijzigingen in het dijkenpatroon voorgedaan. Wel werd aan het einde van de Tweede Wereldoorlog (1945) een deel van de Wieringermeerdijk tussen Den Oever en Medemblik door de Duitsers opgeblazen. Hierdoor kwam de Wieringermeer onder water te staan. Bij het herstellen van de dijk werden de twee bij de doorbraak ontstane wielen ingedijkt, waardoor de dijk plaatselijk een bochtig verloop kreeg.
(Zie afbeeldingen 3, 4, 14 en 15.)

4.4 Spoorwegen

De regio Noorderkwartier heeft in de periode 1850-1940 een spoorlijn, drie stoomtramlijnen en een werkspoor gekend.
In 1865 werd de spoorlijn Alkmaar-Den Helder door de regio heen aangelegd. De spoorlijn liep via Schagen door de Zijpe- en Hazepolder en Anna Paulownapolder naar Den Helder. Het tracé hield geen verband met bestaande landschappelijke (of andere) gegevenheden. De spoorlijn kende vanaf zijn opening haltes in Oudesluis, Breezand en bij de oversteek bij het Noordhollands Kanaal en stations in de Anna Paulownapolder (nu Spoorbuurt geheten) en Den Helder. In 1867 werd de spoorlijn doorgetrokken tot Haarlem en in 1878 tot Amsterdam. De spoorlijn heeft weinig invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van de regio. Alleen in Den Helder groeiden door de ligging van het eindstation twee kernen aaneen (zie 5.2 Den Helder). Wel had de spoorlijn een gunstige invloed op de afzetmogelijkheden van zowel agrarische als visserijprodukten welke in de regio Noorderkwartier werden verbouwd cq. gevangen.
Het traject van de spoorlijn Alkmaar-Den Helder is anno 1990 nog hetzelfde als bij de aanleg. Wel zijn er in de loop der tijd enkele haltes verdwenen of bijgekomen.
In de periode 1896-1917 bevond zich een stoomtramdienst tussen Het Wierhoofd bij Den Helder, alwaar de veerboot van Texel aankwam, en Huisduinen. Deze tramdienst is, met enige onderbrekingen, tot in 1917 in gebruik geweest. (Zie verder gemeentebeschrijving Den Helder).
In 1912 werd de tramlijn Schagen-Van Ewijcksluis geopend. Deze stoomtram liep van Schagen naar Barsingerhorn (dit deel van het traject liep hij parallel met de tramlijn Wognum-Schagen) en vandaar via Wieringerwaard de Oostpolder (deel van Anna Paulownapolder) in naar Van Ewijcksluis. De totale lengte van de spoorlijn was ruim 15 kilometer. Bij Van Ewijcksluis kon men overstappen op de veerboot naar Wieringen. Tot eind 1934 heeft deze tramlijn dienst gedaan, maar toen was hij niet rendabel genoeg meer. De laatste jaren van het bestaan van de tramlijn was vooral het goederenvervoer van belang. Voor de aanvoer van materialen voor de uitvoering van de Zuiderzeewerken in de omgeving van Wieringen, werd op grote schaal gebruik gemaakt van de tramdienst. Ook voor het vervoer van visserijprodukten vanaf Wieringen is de tramlijn altijd belangrijk geweest.
De derde stoomtramlijn binnen de regio Noorderkwartier was de in 1916 geopende tramdienst Warmenhuizen-Zijpe-Schagen. Deze tramlijn liep vanaf Warmenhuizen door de Zijpe- en Hazepolder naar Schagen. Slechts een klein deel van de tramdienst liep door de regio: bij Zijpersluis kwam de tram de Zijpe- en Hazepolder binnen en bij Schagerbrug verliet hij haar weer. In 1933 werd de dienst op dit baanvak gestaakt door de concurrentie van autobussen en de snellere treinen.
Van de drie voormalige stoomtramlijnen resteert vrijwel niets meer in het landschap. Alleen van de lijn Schagen-Van Ewijcksluis resteert nog een voormalig station bij Wieringerwaard en een dijklichaam bij Van Ewijcksluis.
Het werkspoor dat zich in de regio Noorderkwartier heeft bevonden lag in het duingebied. In 1872 werd door het 'Hoogheemraadschap van de Hondsbossche tot Petten' een werkspoor aangelegd tussen de Leihoek (ten zuiden van Petten) en Camperduin (gemeente Schoorl). Dit werkspoor werd aangelegd ten behoeve van de reconstructie van de Hondsbossche Zeewering en bedroeg in totaal 4455 meter. In 1899 werd op dit spoor het werkspoor van RWS (Rijkswaterstaat) aangesloten dat tot aan Huisduinen liep. Zodoende lag er langs de gehele kust van Camperduin tot aan Huisduinen een werkspoor. Het werkspoor van RWS

diende voor materiaalvervoer ten behoeve van de aanleg van strandhoofden, welke vanaf 1899 langs de gehele Noordhollandse kust werden aangelegd. Het werkspoor had verscheidene aftakkingen. Enkele aftakkingen liepen door naar het Noordhollands Kanaal alwaar laadplaatsen waren voor het materiaal dat per boot werd aangevoerd. Door het gebruik van auto's werd de spoorlijn in de loop der jaren van minder belang. Eind jaren '50 werd de spoorlijn opgeheven en verwijderd.
(Zie afbeelding 16.)

4.5 Militaire infrastructuur

In de regio Noorderkwartier bevindt zich de uit de periode 1781-1813 daterende Stelling van Den Helder, welke bestaat uit een linie, forten en kustbatterijen, en de uit 1932-'36 daterende Stelling bij Den Oever, welke onder meer mitrailleur-opstellingen, anti-tankgeschut en commandoposten omvat. Voorts is de gehele westkust van de regio tijdens de Tweede Wereldoorlog een deel van de Atlantikwall geweest.
Zie voor nadere gegevens betreffende de militaire infrastructuur de desbetreffende gemeentebeschrijvingen.
(Zie afbeelding 7.)

4.6 Overige

De regio Noorderkwartier kent één vliegveld, vliegveld De Kooy. Dit in 1918 ten behoeve van de marine-luchtvaart aangelegde vliegveld ligt aan de oostzijde van de polder Het Koegras bij het gehucht De Kooy.
Het vliegveld heeft geen invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkelingen van de regio. Sinds enkele jaren bestaat er naast het marine-vliegveld De Kooy ook een burger-helihaven De Kooy.
(Zie afbeelding 17.)

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

De bewoning van de regio Noorderkwartier bestond in de periode 1850-1940 uit één stad, verscheidene dorpen en gehuchten en verspreide bebouwing.
De stad Den Helder ligt in het noordwesten van de regio en bezit een centrumfunctie voor de haar omliggende gemeenten.
Dorpen en gehuchten komen in elke gemeente in beperkte mate voor.
Op Wieringen, het oude land binnen de regio, komen aanzienlijk meer gehuchten voor dan in de nieuwere poldergemeenten.
Verspreide bebouwing, hoofdzakelijk in de vorm van agrarische bedrijven, komt in het gehele gebied op grote schaal voor.
Zie voor bevolkingsontwikkeling 1850-1940 binnen de regio Noorderkwartier, tabel 1.
(zie afbeeldingen 3 en 4.)

5.2 Den Helder

Den Helder is voortgekomen uit het gehucht Helder (of Hellere) dat rond 1500 N.C. op het eiland Huisduinen was ontstaan.
Nadat dit eiland in 1610 door middel van de Van Oldenbarneveltsdijk met het vaste land van Noord-Holland was verbonden, groeide het gehucht Helder langzaam uit tot de latere stad Den Helder. Vooral de aanleg in 1781 van de voor oorlogsschepen bestemde haven Nieuwediep ten oosten van Helder en de vestiging van de marine alhier, hebben de plaats sterk doen groeien. Rondom de haven ontstond een nieuwe buurt, Nieuwediep geheten. Ook de aanleg van het Noordhollands Kanaal in 1824, waardoor Den Helder de voorhaven werd van Amsterdam, en de aanleg van de spoorlijn Den Helder-Alkmaar (en later Amsterdam) in 1865, hebben bijgedragen tot de groei van de kern.
Rond 1850 bestond Den Helder uit de buurt Helder (het oude gehucht) in het noordwesten van de gemeente en uit de buurt Nieuwediep rondom de haven in het noordoosten van de gemeente. Deze twee woonkernen zouden spoedig, mede door de centrale ligging van het spoorwegstation, naar elkaar toegroeien en tezamen de stad Den Helder gaan vormen.
Tot 1928 bleef de stad officieel nog Helder heten, in dat jaar werd de naam veranderd in Den Helder.
Rond 1850 waren de belangrijkste inkomstenbronnen voor Den Helder de visserij met de daarbij behorende visverwerkingsnijverheid, de marinebasis en de havens. Ook had Den Helder een functie als verzorgingscentrum voor de stad en de nabije omgeving.
Den Helder maakte in de periode 1851-1876 een bloeitijd mee door de vestiging van het Koninklijke Instituut voor de Marine (1857), de uitbreiding van de Marinewerf (1866-1868), de aanleg van de spoorwegverbindingen naar Alkmaar en Haarlem/Amsterdam (respectievelijk 1865 en 1867) en de verbetering van de veerdienst op Texel. Van 1871 af was Den Helder voorts afvaarthaven van de schepen der Stoomvaart Maatschappij Nederland.
Door de aanleg van het Noordzeekanaal in 1876 verloor Den Helder zijn functie als voorhaven van Amsterdam. De Stoomvaart Maatschappij Nederland vertrok naar de hoofdstad en ook de visserij van Den Helder kon op den duur niet meer met die van IJmuiden concurreren. Zo bleven er in de periode tot 1940 als pijlers van het bestaan in Den Helder slechts over: de marine en de functie van verzorgingscentrum voor de nabije omgeving. De niet-militaire stuwende industrie in Den Helder in de

periode 1850-1940 was nihil. Ook na 1940 bleef de marine de belangrijkste industrie en werkgever voor Den Helder.

Het Den Helder uit de periode 1850-1940 lag geheel binnen de linie en haar forten, welke in 1811-'13 waren aangelegd.
Den Helder bestond rond 1850, zoals al eerder gezegd, uit twee kernen: het oude gehucht Helder en de rondom de nieuw aangelegde haven ontstane buurt Nieuwediep. Deze twee buurten vormden de kern waartussen en waar ten zuiden van de stad gegroeid is. Vooral in de periode 1870-1900 maakte de stad een enorme groei mee.
Den Helder kent vele buurten en wijken, maar echt grote verschillen tussen deze buurten zijn er niet. Veel buurten dragen het karakter van eenvoudige arbeiderswijken waar eenvoudige (particuliere) woningbouw heeft plaatsgevonden en waar vanouds de vissers en het personeel van de marinewerf woonden. Daarnaast zijn er enkele wijken uit de jaren '30 van deze eeuw met wat grotere middenstandswoningen en herenhuizen. Echte allure in de bebouwing heeft de stad echter nooit gekend. Wel is opvallend dat langs de grachten welke de stad aan de noord- en oost-zijde begrenzen, over het algemeen wat betere en kapitalere bebouwing staat.
In de Tweede Wereldoorlog zijn door de Duitsers delen van Den Helder ten behoeve van de Atlantikwall afgebroken. Dit betrof onder meer het oude gehucht Helder. Na de oorlog heeft er naast wederopbouw, verdichting binnen de linie en een fikse uitbreiding van de stad ten zuiden van de linie, plaatsgevonden. (Zie verder gemeentebeschrijving Den Helder.)
(Zie afbeeldingen 3, 4, 18 en 19.)

5.3 Dorpen

De regio Noorderkwartier kent verschillende typen dorpen.
De verspreiding per type houdt verband met het landschapstype.
Zo zijn er de nederzettingen in de duinen, de zogenaamde duindorpen. Petten, Callantsoog en Huisduinen behoren tot deze categorie. Deze duindorpen zijn ver in het verleden ontstaan op de duineilanden welke destijds in dit gebied lagen. De manier waarop deze duineilanden in de loop der tijd bij het vaste land van Noord-Holland zijn getrokken is reeds beschreven in 2.2.2 Kustlandschap.
De dorpen zijn sinds de 10de/11de eeuw N.C. in oostelijke richting verplaatst door de kustafslag. De duindorpen zijn in het verleden meerdere malen verzwolgen door de zee en werden dan meer landinwaarts weer opgebouwd. De huidige duindorpen liggen zo'n 5 kilometer oostelijker dan hun voorgangers.
De duindorpen hebben geen specifiek ruimtelijk patroon. Meestal betreft het een concentratie van bebouwing rondom een centraal punt als een kerk of een plein. Van het dorp Petten is bekend dat het in de periode 1850-1940 een lineaire vorm had van drie evenwijdige oost-west lopende straatjes.
De duindorpen kenden in de periode 1850-1940 een schelpvisserij-functie. Callantsoog was voornamelijk een agrarische kern. Na 1900 werd het vreemdelingenverkeer belangrijk voor deze dorpen. Als gevolg hiervan vond er bouw van zomerwoningen en hotels plaats.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de duindorpen veel te lijden gehad. Als gevolg van de aanleg van de Atlantikwall moesten delen van deze dorpen worden afgebroken. Petten werd hierbij zelfs in z'n geheel afgebroken. Na de oorlog werd Petten weer opgebouwd en hebben ook de andere duindorpen wederopbouwwerkzaamheden gekend. De visserij- en agrarische functie van de duindorpen ging na 1940 verloren.

Naast de duindorpen bevinden zich in de regio wegdorpen, kerndorpen en (vlot)brugdorpen.
Wegdorpen zijn ontstaan langs een weg. De bebouwing van zo'n dorp bevindt zich lineair aan één of beiden zijden van een weg. De weg is eigenlijk de centrale as van het dorp. In deze regio zijn Van Ewijcksluis, Westerland, De Haukes en in eerste instantie ook Kleine Sluis wegdorpen. Kleine Sluis is later uitgegroeid tot een kerndorp. De wegdorpen zijn in oorsprong agrarische kernen. Het op Wieringen gelegen De Haukes kende ook een visserijfunctie en bezat tot 1924 een haven waarvandaan de boten naar het vaste land vertrokken. Ook nu nog hebben de wegdorpen een agrarische functie. De visserijfunctie van De Haukes is na de drooglegging van de Wieringermeer verloren gegaan.
Kerndorpen zijn ontstaan rondom een centraal punt, bijvoorbeeld een plein of brink, kruising van wegen of een kerk. In de regio Noorderkwartier zijn Oudesluis, Wieringerwaard, Breezand, Julianadorp, Hippolytushoef, Den Oever, Oosterland, Wieringerwerf, Slootdorp, Middenmeer, Kreileroord en in een later stadium Kleine Sluis kerndorpen. De kerndorpen Hippolytushoef en Oosterland zijn eveneens van oorsprong te typeren als 'terp-esdorpen'. Bijzonder in deze laatstgenoemde dorpen is het voorkomen van een zogenaamde kerkring.
In de Wieringermeer komen alleen maar kerndorpen voor. De dorpen in deze droogmakerij zijn, naar een ontwerp van Granpré Molière, in het begin van de jaren '30 van deze eeuw planmatig aangelegd rondom een langwerpige open brink. Oorspronkelijk waren er vijf dorpen in de polder gedacht en acht gehuchten langs de rand. Uiteindelijk zijn er maar vier dorpen gerealiseerd en geen gehuchten, dit in verband met het tegenvallend aantal bewoners. De dorpen zijn gesitueerd op kruispunten van belangrijke wegen en kanalen en werden aangelegd als verzorgingscentra voor het omliggende gebied. Elk dorp had naast drie kerken (RK, Hervormd en gereformeerd) en drie of vier scholen, de noodzakelijke winkelvoorzieningen, een bank en een café. Ook een industrieterrein was in de oorspronkelijke opzet van de dorpen gedacht. Alleen bij het in 1955 aangelegde dorp Kreileroord werd geen industrieterrein ontwikkeld. Tevens dienden de dorpen in de Wieringermeer als woonplaats voor migrerende bevolking van elders (zie voorts gemeentebeschrijving Wieringermeer).
In de functie van deze dorpen is tot op heden weinig verandering gekomen.
De overige kerndorpen in de regio Noorderkwartier zijn ontstaan rondom een kruising van wegen. Het merendeel van deze kerndorpen, met uitzondering van Den Oever, bezat een agrarische functie.
In Den Oever was de visserij een belangrijke bestaansbron van het dorp.

(Vlot)brugdorpen bevinden zich alleen in de Zijpe- en Hazepolder.
Het gaat hierbij om 't Zand, Keinsmerbrug, Schagerbrug, Stolpervlotbrug, Sint Maartensbrug, Sint Maartensvlotbrug, Burgerbrug en Burgervlotbrug.
(Vlot)brugdorpen zijn ontstaan rondom een brug en bestaan uit langgerekte bebouwingslinten langs de wegen welke elkaar daar kruisen.
In de Zijpe- en Hazepolder kwamen het eerst dorpen tot ontwikkeling op die plaatsen waar wegen de Groote Sloot kruisden, de zogenaamde brugdorpen. Later ontstonden 'vlotbrugdorpen' rondom de vlotbruggen welke over het Noordhollands Kanaal lagen.
De (vlot)brugdorpen zijn alle in aanleg agrarische kernen en zijn dat tot op heden gebleven. De wat grotere kernen hebben ook een verzorgingsapparaat voor de nabije omgeving.

Alle dorpen in de regio Noorderkwartier hebben zich in de periode 1850-1940, zover van toepassing, verdicht en uitgebreid langs de al

bestaande structuur. Na 1940 heeft er in enkele dorpen (onder meer Schagerbrug, Oudesluis, Kleine Sluis, Julianadorp en Hippolytushoef) uitbreiding met grote nieuwbouwwijken plaatsgevonden. Deze nieuwbouwwijken zijn verrezen op voormalige landbouwgronden.

In de gehele regio, met uitzondering van de Wieringermeer, komen ook buurtschappen of gehuchten voor. Deze gehuchten bestaan uit enkele veelal agrarische objecten gegroepeerd langs een weg of op een kruispunt van wegen. Het voormalige eiland Wieringen kent maar liefst een vijftiental gehuchten en buurtschappen, welke zich in de lange historie van het eiland gevormd hebben.
(Zie afbeeldingen 3, 4 en 20.)

5.4 Verspreide bebouwing

De regio Noorderkwartier kent voor een groot deel verspreide bebouwing, welke voornamelijk bestaat uit agrarische objecten.
In de polders en de Wieringermeer ligt de als zodanig geplande verspreide bebouwing veelal op een regelmatige afstand van elkaar langs de eveneens regelmatig uitgelegde wegen. In het poldergebied omvat de verspreide bebouwing voornamelijk stolpboerderijen, (voormalige) landarbeiderswoningen en andersoortige agrarische bedrijven. In de Wieringermeer bevinden zich in het buitengebied de moderne, grote en uiterst functionele landbouwbedrijven welke bij de droogmaking van de polder hier gesticht zijn.
Op het voormalige eiland Wieringen behoort het merendeel van de bebouwing in het buitengebied tot één van de vijftien buurtschappen die Wieringen rijk is. Er komt slechts op zeer kleine schaal verspreide bebouwing buiten de buurtschappen voor. Deze bebouwing, voornamelijk bestaande uit (Wieringer) boerderijen, ligt dan willekeurig in het landschap.
Door de gehele regio komen gemalen en sluizen in het buitengebied voor. Het gaat hier om een negental gemalen en circa tien sluizen.
De belangrijkste gemalen uit de periode 1850-1940 zijn het voormalige stoomgemaal Wijdenes Spaans uit 1873 in de Anna Paulownapolder, het voormalige stoomgemaal aan de Molenweg in de Polder Wieringerwaard welke in 1924 werd geëlectrificeerd en de uit 1929 daterende gemalen 'Lely' (elektrisch) en 'Leemans' (diesel) in de Wieringermeer, welke bij de droogmaking van deze polder een zo belangrijke rol speelden.
De belangrijkste sluizen in de regio Noorderkwartier uit de periode 1850-1940 zijn een aantal sluizen binnen de gemeente Den Helder en de uit 1932 daterende Stevinsluizen in de Afsluitdijk bij Wieringen.
In de Zijpe- en Hazepolder bevinden zich een tiental molens, waarvan drie uit de periode 1850-1940. Ook in de Polder Wieringerwaard bevindt zich een molen (van vóór 1850). Voorts resteren er twee molenrompen in de regio.

6. Objecten

Specifieke objecten voor de regio Noorderkwartier zijn de stolpboerderijen, de Wieringer boerderijen, de landbouwbedrijven in de Wieringermeerpolder, de vlotbruggen en de visserswoningen.
Deze vijf categorieën kwamen alle vijf in de periode 1850-1940 in de regio voor.

6.1 Stolpboerderijen

Stolpboerderijen zijn behalve voor de regio Noorderkwartier voor de gehele provincie Noord-Holland karakteristiek.
De stolp als boerderijtype dateert van begin 16de eeuw, maar in de periode 1850 tot circa 1930 zijn er ook nog op grote schaal stolpboerderijen gebouwd in het Noorderkwartier. Vanaf circa 1900 krijgen de stolpboerderijen in hun voorgevel invloeden van de dan heersende bouwstijlen.
Met name de Zijpe- en Hazepolder kende en kent vele stolpen.
De Wieringermeer is, door zijn recente drooglegging, het enige grondgebied binnen de regio Noorderkwartier waar geen stolpboerderijen voorkomen.
De stolp komt zowel voor in kernen als in het buitengebied.

6.2 Wieringer boerderij

Opvallend binnen de regio Noorderkwartier is het alleen op het voormalige eiland Wieringen voorkomende type van de Wieringer boerderij.
Een Wieringer boerderij is in principe L-vormig en bestaat uit een woonhuis en een bedrijfsgedeelte dat bedoeld was voor het gemengde bedrijf. De zijwand van het bedrijfsgedeelte heeft een uit houten planken bestaande beschieting, het 'skuurskot'. Met name dit gepotdekselde en geteerde 'skuurskot' is gezichtsbepalend voor de Wieringer boerderij.
Boerderijen van het Wieringer type komen alleen voor op het bovenwalland, daar deze plek vroeger droger was dan het laaggelegen kogen- en polderland.
Het Wieringer boerderijtype dateert al uit het begin van de 16de eeuw, maar is tot circa 1860 gebouwd. Er resteren dan ook nog enkele Wieringer boerderijen uit de MIP-periode op het voormalige eiland Wieringen.

6.3 Landbouwbedrijven in de Wieringermeerpolder

De droogmakerij de Wieringermeer kent een aantal standaard-typen agrarische bedrijven. Deze functionele en veelal grote landbouwbedrijven werden in de jaren '30 van deze eeuw naar de nieuwste eisen ontworpen. Daar de Wieringermeer boerderijen merendeels voor de akkerbouw werden gebouwd, waren zij groot van opzet en werden alle voor het bedrijf noodzakelijke tas-, werk- en bergruimten en de eventuele stallen zoveel mogelijk onder één dak verenigd. In verband met de nieuwe hygiënische eisen werd het woonhuis veelal afzonderlijk tegen de bedrijfsruimte aangebouwd.
De Polder De Wieringermeer kende 20 typen gestandariseerde boerderijen en ook nog eens 10 typen landarbeiderswoningen. Op elk type boerderij kon weer een aantal variaties worden bedacht, door het aantal spanten dat de boerderij omvatte. De boerderij-typen werden aangeduid met de letters A t/m T en het aantal spanten werd aangegeven

met een cijfer. Het minimum aantal spanten bedroeg drie, het maximum aantal negen. Zo kon een boerderij-type aangeduid worden met bijvoorbeeld M4 of S9. De oorspronkelijke bedoeling was dat alle typen verspreid over de polder zouden komen te liggen. De realiteit is echter dat de verschillende typen toch veelal bijeen liggen. (Dit had onder meer te maken met de wisselende kwaliteit van de bodem).

6.4 Vlotbruggen

Opvallend in de regio Noorderkwartier waren de in de periode 1850-1940 langs het Noordhollands Kanaal gelegen vlotbruggen.
Deze vlotbruggen werden, evenals het Noordhollands Kanaal een ontwerp van ir. J. Blanken, gelijktijdig met dit kanaal aangelegd.
Het principe van een vlotbrug is dat het met behulp van vlotten op het water drijft. Zowel Burgerbrug, Sint Maartensvlotbrug, Stolpervlotbrug als 't Zand (allen in de Zijpe- en Hazepolder gelegen) bezaten zo'n brug.
De naam van deze kernen werd, zoals blijkt, vaak afgeleid van zo'n brug.
De vlotbrug van Stolpervlotbrug werd in 1936, na het graven van het kanaal Stolpen-Schagen, buiten werking gesteld. De overige vlotbruggen werden na de oorlog vervangen door pontonbruggen.

6.5 Visserswoningen

In een groot deel van de regio Noorderkwartier was visserij in de periode 1850-1940 een belangrijke inkomstenbron. Dientengevolge resteren er nog overblijfselen van de visserij, in de vorm van vissers-woningen.
De veelal gedeeltelijk houten eenvoudige visserswoningen zijn dan ook karakteristiek voor de regio en resteren nog in onder meer Den Oever, De Haukes, Westerland, Van Ewijcksluis en Huisduinen.

7. Gebieden met bijzondere waarden

Bij de inventarisaties van de gemeenten in de regio Noorderkwartier zijn drie gebieden met bijzondere waarden aangewezen.
Dit betreffen in de gemeente Den Helder:
1. De Rijkswerf Willemsoord
2. De linie rondom Den Helder met de forten Erfprins, Dirksz. Admiraal, Oost- en Westoever, de Harssens en Kijkduin.

Op het voormalige eiland Wieringen werd het MUZ-park (3), dat rond 1925 ten noorden van Oosterland was gebouwd ten behoeve van de werknemers van de Maatschappij ter Uitvoering van de Zuiderzeewerken, tot gebied met bijzondere waarden aangewezen.

Deze drie gebieden kennen sociaal- en cultuurhistorische waarden binnen hun gemeente en de regio Noorderkwartier.

Geraadpleegde werken

Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel 3b: de provincie Noord-Holland, uitgave van de Stichting Menno van Coehoorn.

Een beknopte geschiedenis van het eiland Wieringen, typoscript van H.S. Danner, provincie Noord-Holland.

Beschrijving van de provincie Noord-Holland, behorende bij de Waterstaatskaart, bewerkt door de directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage 1950.

De bodem van Noord-Holland, uitgave van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1974.

Don, P., *Kunstreisboek Noord-Holland,* Houten/Zeist 1987.

Dorpen in de IJsselmeerpolders, uitgave van Ministerie van Verkeer en Waterstaat uitgevoerd door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Flevobericht nr. 250, Hilversum 1986.

Engel, W.I. en J. Kok, *Stoomtrams van Wadden tot IJ,* Rotterdam 1973.

Kok, J., *Stoomtrams rond Alkmaar,* Schoorl 1981.

Kuyper, J., *Gemeenteatlas van de provincie Noord-Holland 1869,* Groningen 1984.

Landschapsonderzoek Noord-Holland, deel B: Wieringen en deel C: Kop van Noord-Holland, dienst Ruimte en Groen (voorheen PPD), provincie Noord-Holland, 1986 en 1988.

Rapport der Provinciale Commissie ter bestudering van de gemeentelijke indeling van Noord-Holland, uitgave van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, deel 2: Kop van Noord-Holland en West-Friesland, Haarlem 1951.

Databank bevolkingsgegevens, Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

Tabel

Bevolkingsaantallen per gemeente in de regio Noorderkwartier op 31/12 van elk jaar.
Anna Paulowna behoorde tot 1870 bij de gemeente Zijpe en werd daarna een zelfstandige gemeente.
De gemeente Petten is na 1929 bij de gemeente Zijpe getrokken.
Van de gemeente Wieringermeer zijn pas bevolkingsgegevens bekend van na 1940.
Om de bevolking van de Groetpolder (welke destijds bij de toenmalige gemeente Winkel behoorde) te kunnen opnemen zijn de bevolkingsgegevens van Winkel opgenomen. Deze cijfers geven niet alleen de bevolking van de Groetpolder weer maar van de gehele voormalige gemeente Winkel. De gemeenten Winkel en Wieringerwaard zijn in 1970 opgeheven en respectievelijk bij de gemeenten Niedorp en Barsingerhorn gekomen (zie regiobeschrijving Westfriesland).
Per 1 januari 1990 zijn de polder Wieringerwaard en de Waardpolder bij de gemeente Anna Paulowna getrokken. De gemeente Callantsoog is met ingang van 1 januari 1990 opgeheven en bij de gemeente Zijpe getrokken.

Tabel 1

Jaar	1851	1900	1940	1988
Anna Paulowna	–	3048	6239	10435
Callantsoog	519	744	1108	2607
Den Helder	10923	25842	27951	62372
Wieringen	1815	2950	6287	8078
Wieringermeer	–	–	–	11630
Zijpe	4823	4204	5514	8652
Petten	389	318	–	–
Wieringerwaard	1000	1179	1237	–
Winkel	1238	1669	1907	–
Totaal	20707	39954	50243	103774

Herkomst afbeeldingen

1. PPD Noord-Holland, 1986. Regio door auteur ingetekend.
2. Gemaakt door auteur op basis kaart uit landschapsonderzoek Noord-Holland, deel C: Kop van Noord-Holland.
3. Militaire Topografische Kaart, deel 9 en 14. Verkend 1858, gegraveerd 1863.
4. PPD, Noord-Holland 1983.
5. Landschapsonderzoek Noord-Holland, deel B: Wieringen.
6. Landschapsonderzoek Noord-Holland, deel C: Kop van Noord-Holland.
7. Gemaakt door auteur op basis kaarten uit landschapsonderzoek Noord-Holland, deel B en C.
8. Afkomstig uit landschapsonderzoek Noord-Holland, deel C: Kop van Noord-Holland en deels aangevuld door auteur.
9. Gemaakt door auteur op basis kaarten uit landschapsonderzoek Noord-Holland, deel B en C.
10. idem.
11. idem.
12. idem.
13. idem.
14. idem.
15. idem.
16. idem.
17. Gemaakt door auteur op basis kaart landschapsonderzoek Noord-Holland en Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel 3b: de provincie Noord-Holland.
18. *Afbeelding afkomstig van Openbare Werken gemeente Den Helder.*
19. idem.
20. Gemaakt door auteur op basis kaarten uit landschapsonderzoek Noord-Holland, deel B en C.
21. Gemaakt door auteur.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

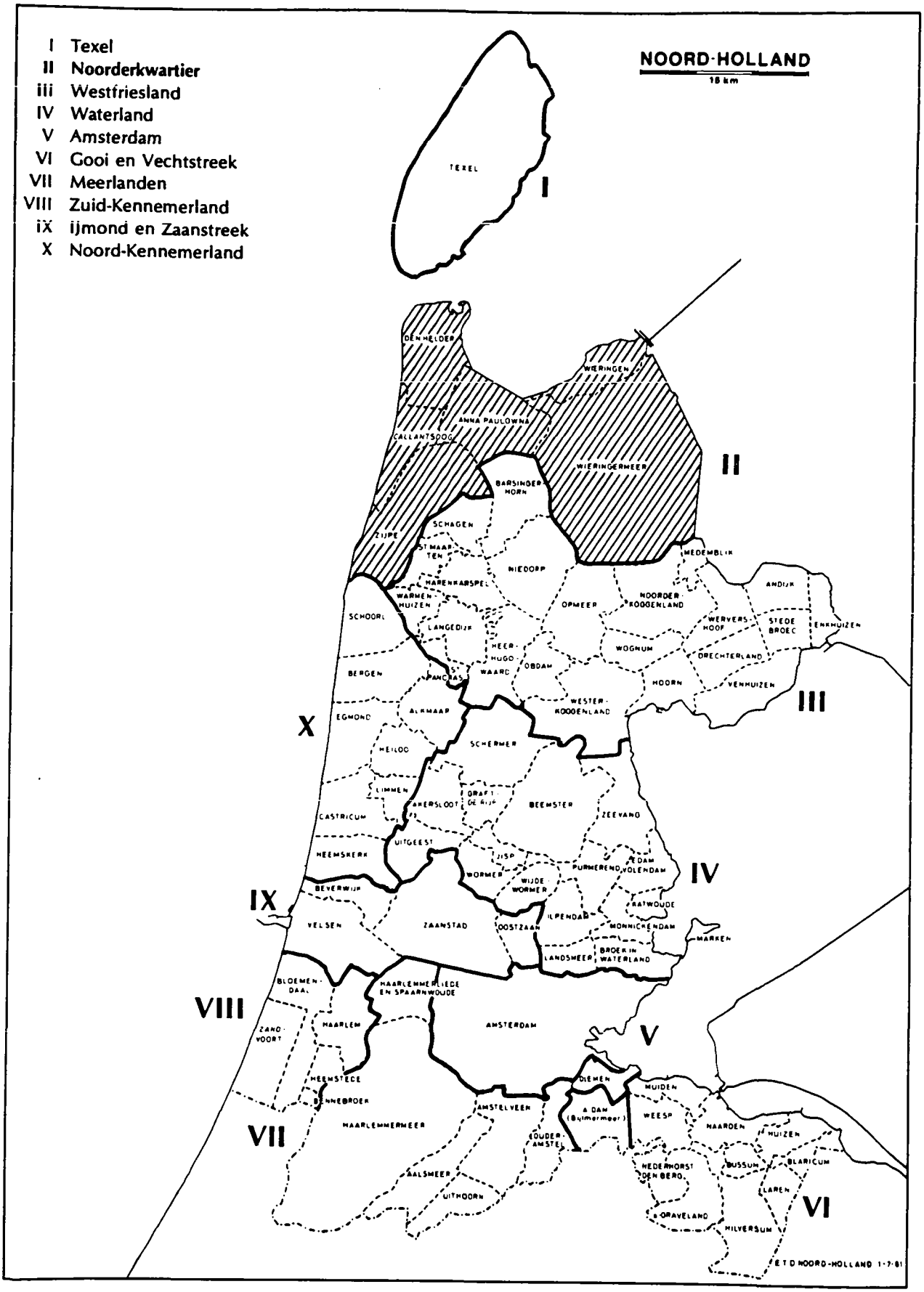

2. Gemeenten en polders in Noorderkwartier

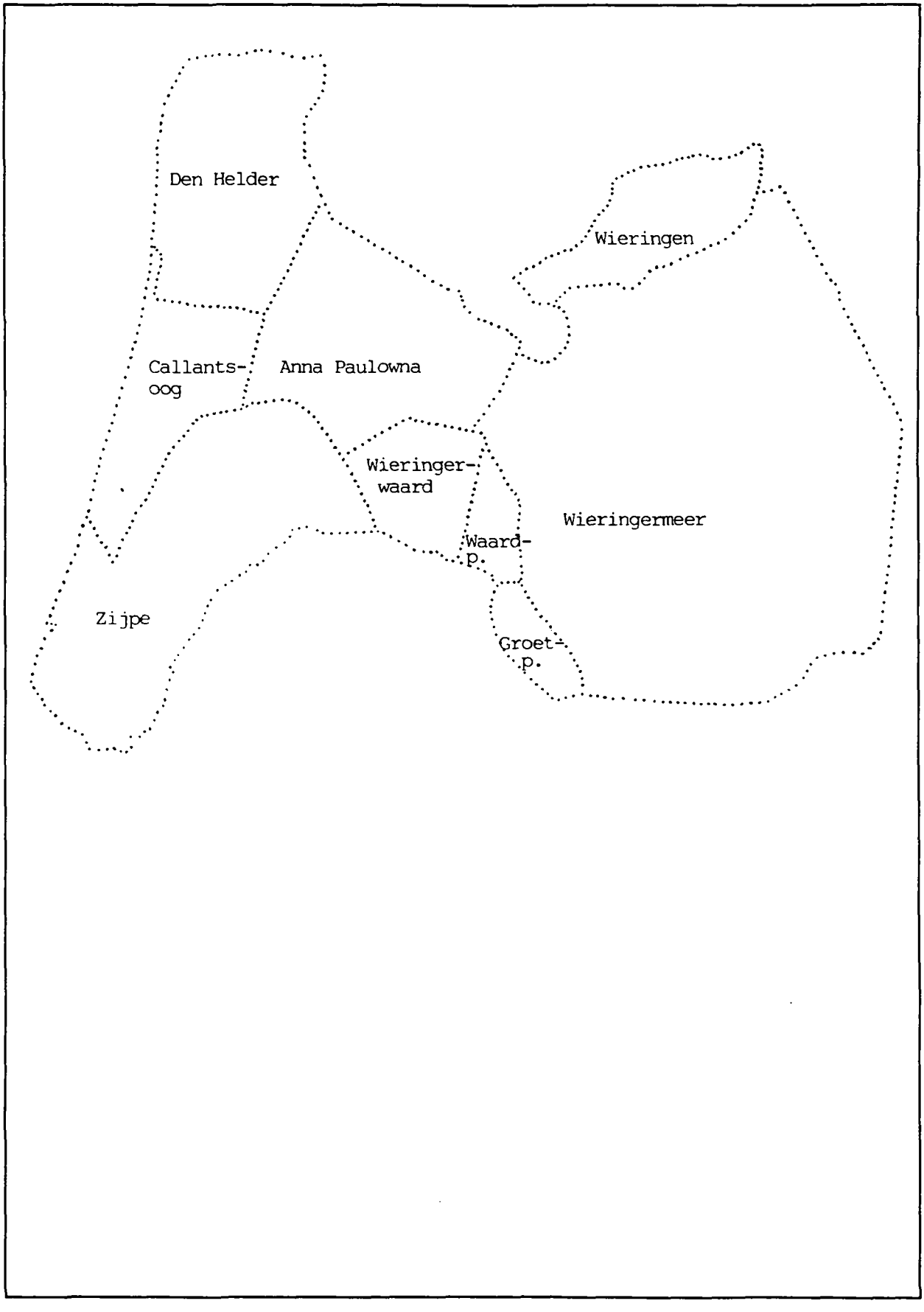

3. Militaire topografische kaart. Verkend 1858, gegraveerd 1863

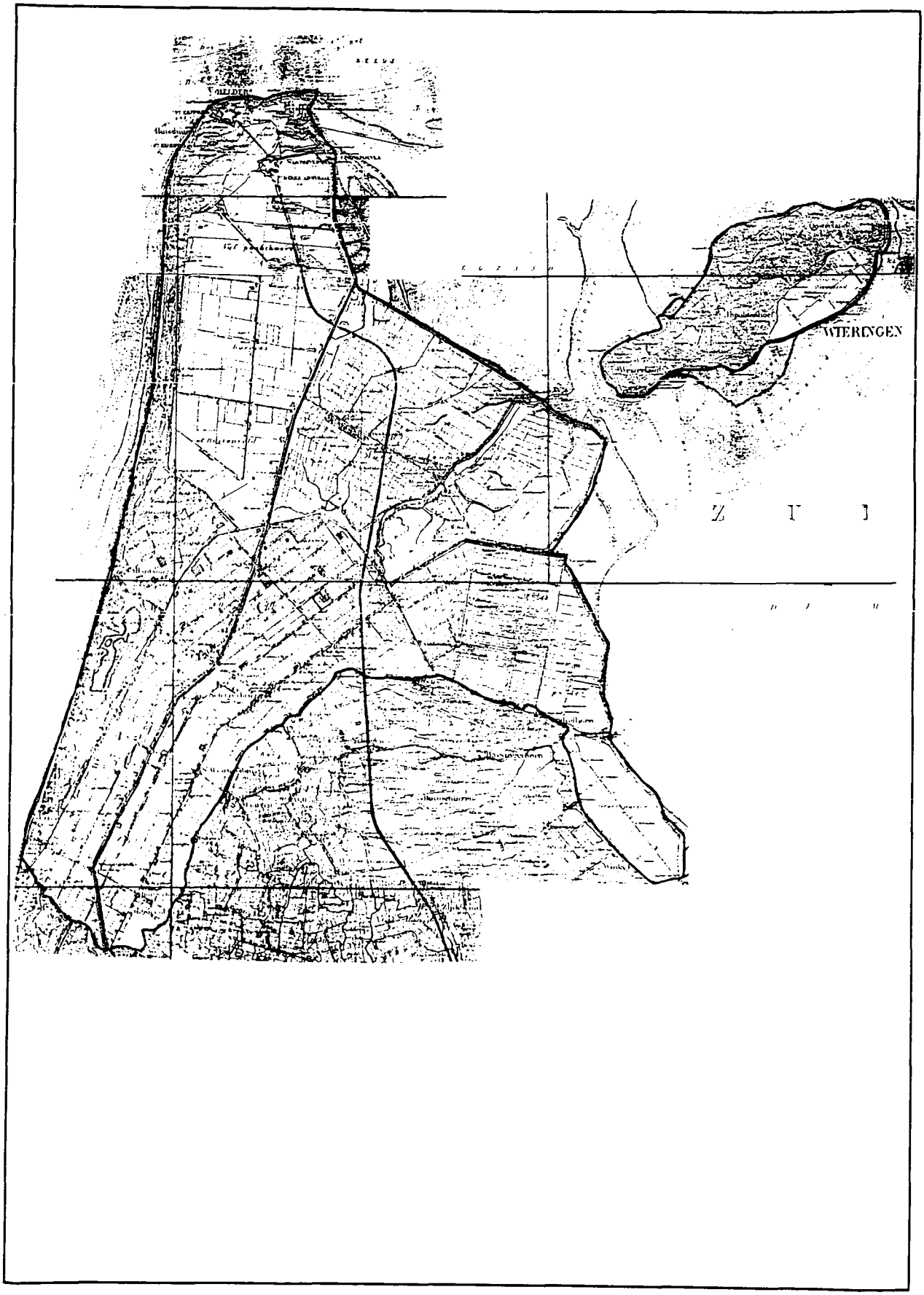

4. Kaart Noorderkwartier 1983.

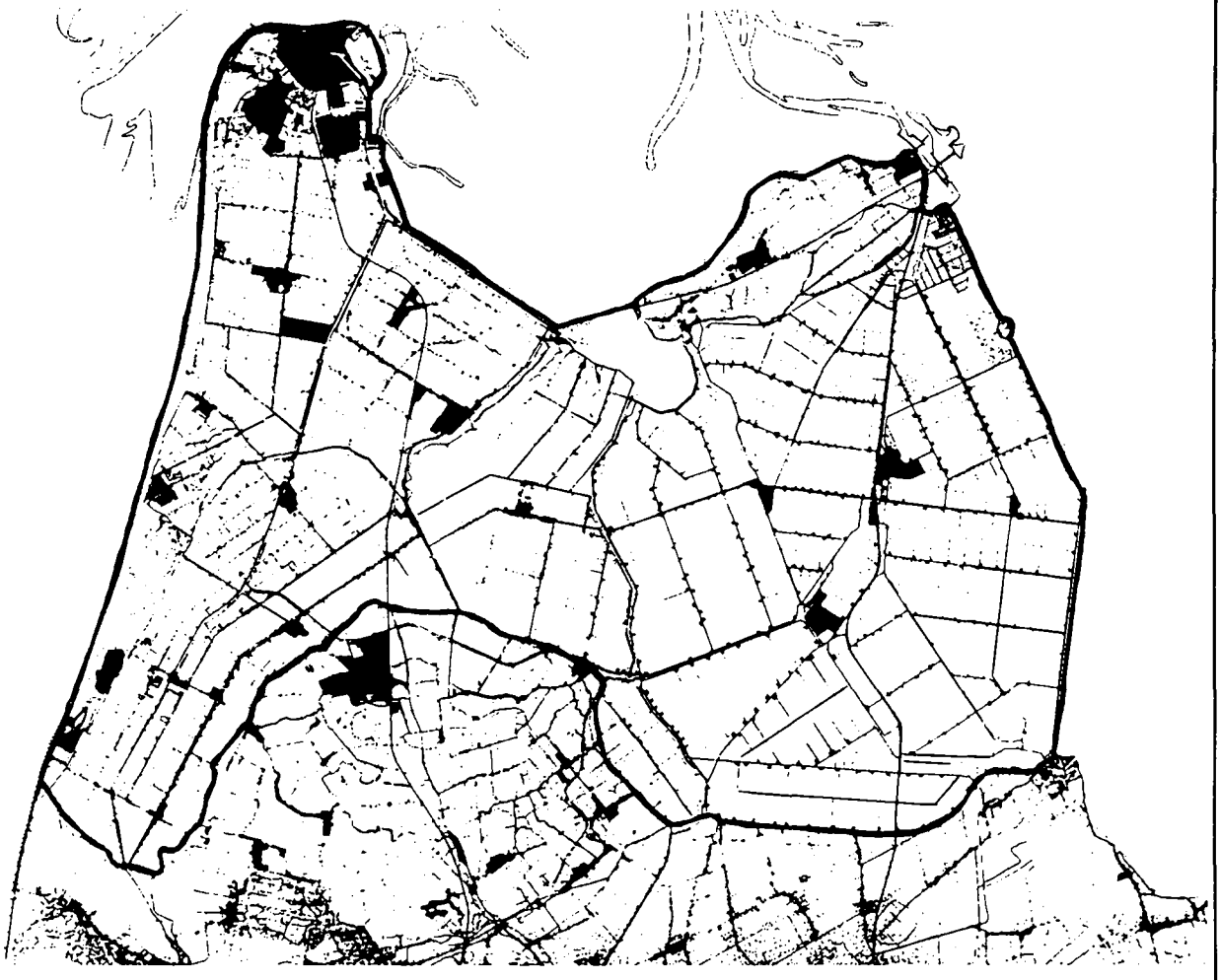

5. Ontstaan en ontwikkeling Noorderkwartier

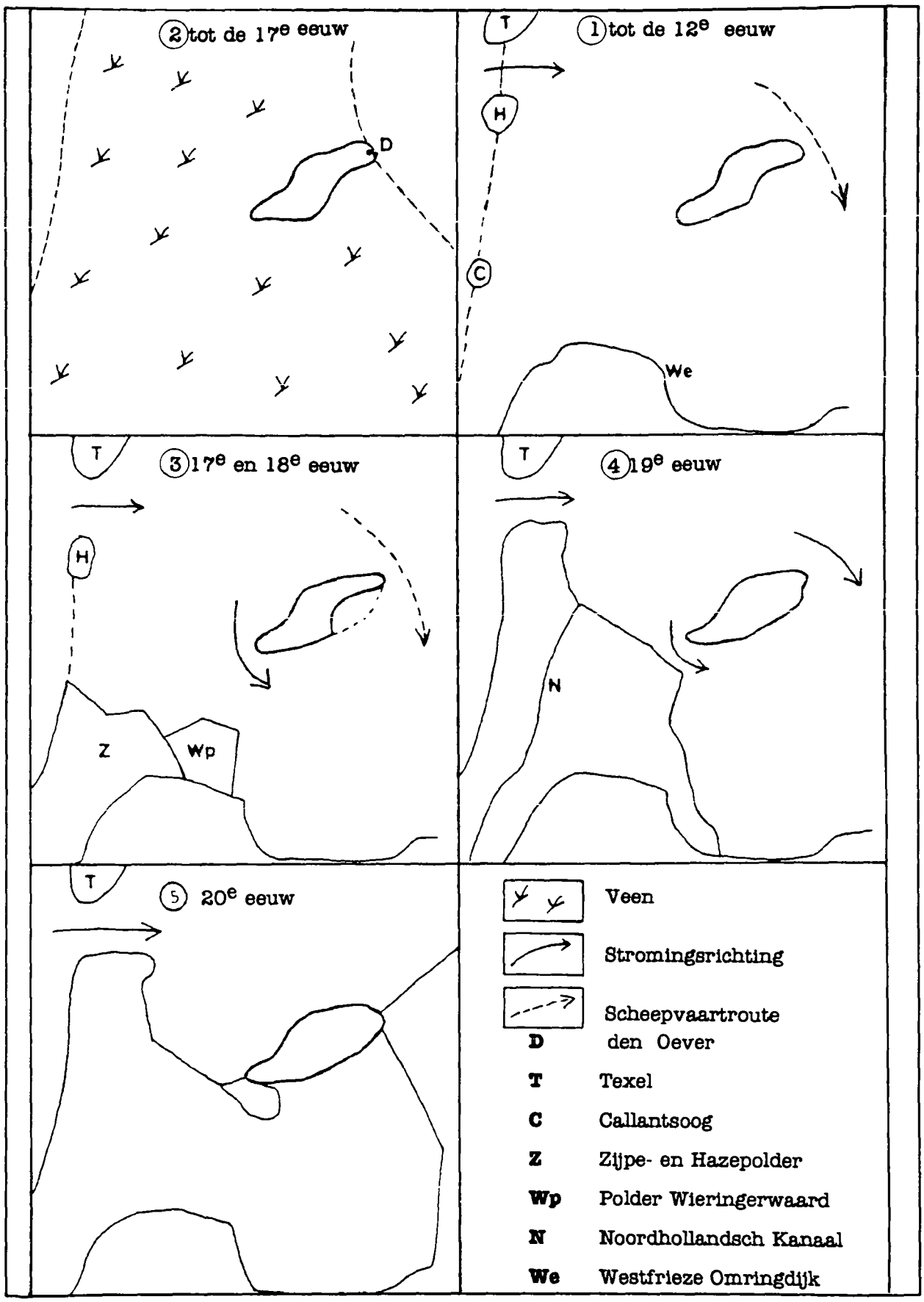

6. Stapsgewijze ontwikkeling Noorderkwartier

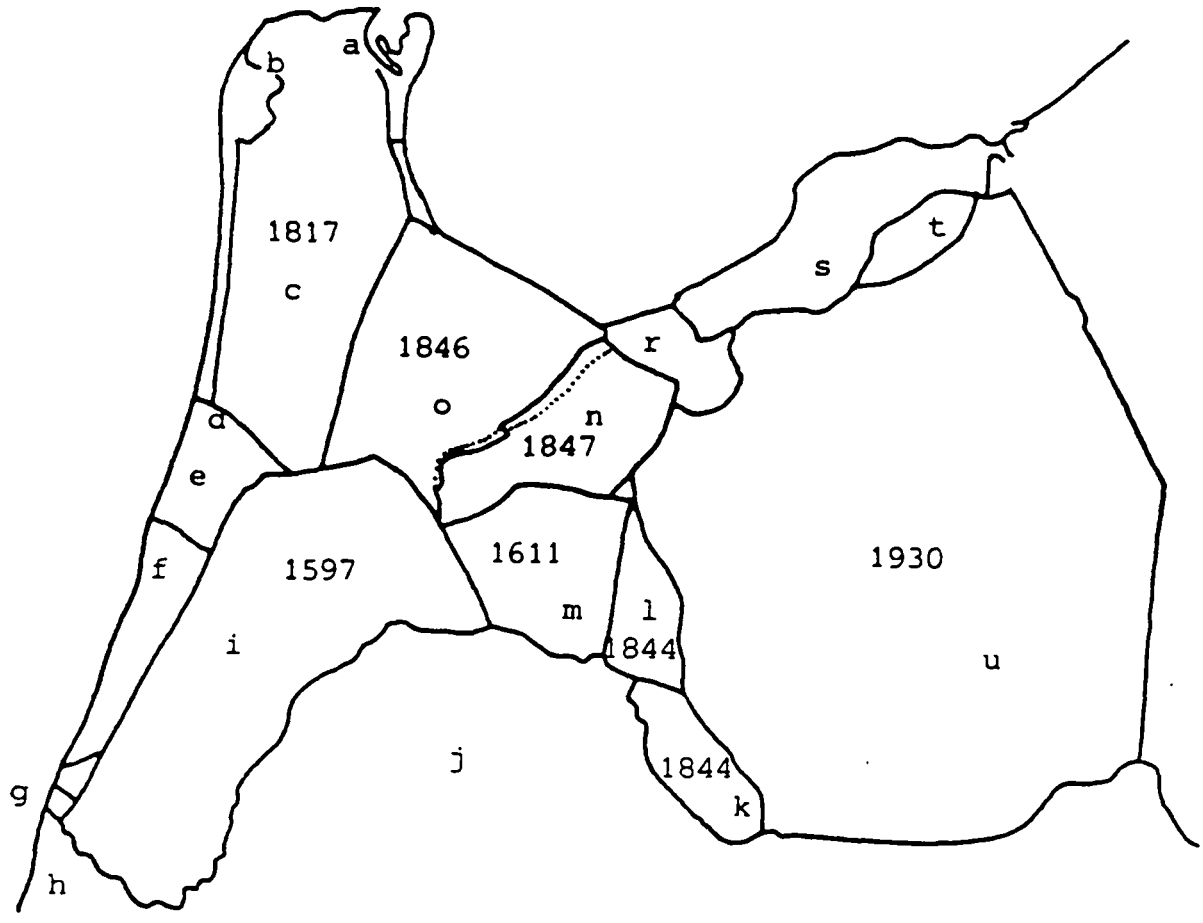

a. Den Helder
b. Huisduinen
c. Het Koegras
d. Groote Keeten
e. Polder Callantsoog
f. Zwanewater
g. Hondsbossche Zeewering
h. Kennemerland
i. Zijpe- en Hazepolder
j. West Friesland
k. Groetpolder
l. Waardpolder
m. Wieringerwaard
n. Anna Pauwlona Oostpolder
o. Anna Pauwlona Westpolder
r. Amstelmeer
s. Wieringen
t. Polder Waard-Nieuwland
u. Wieringermeer

7. Landschapstypen

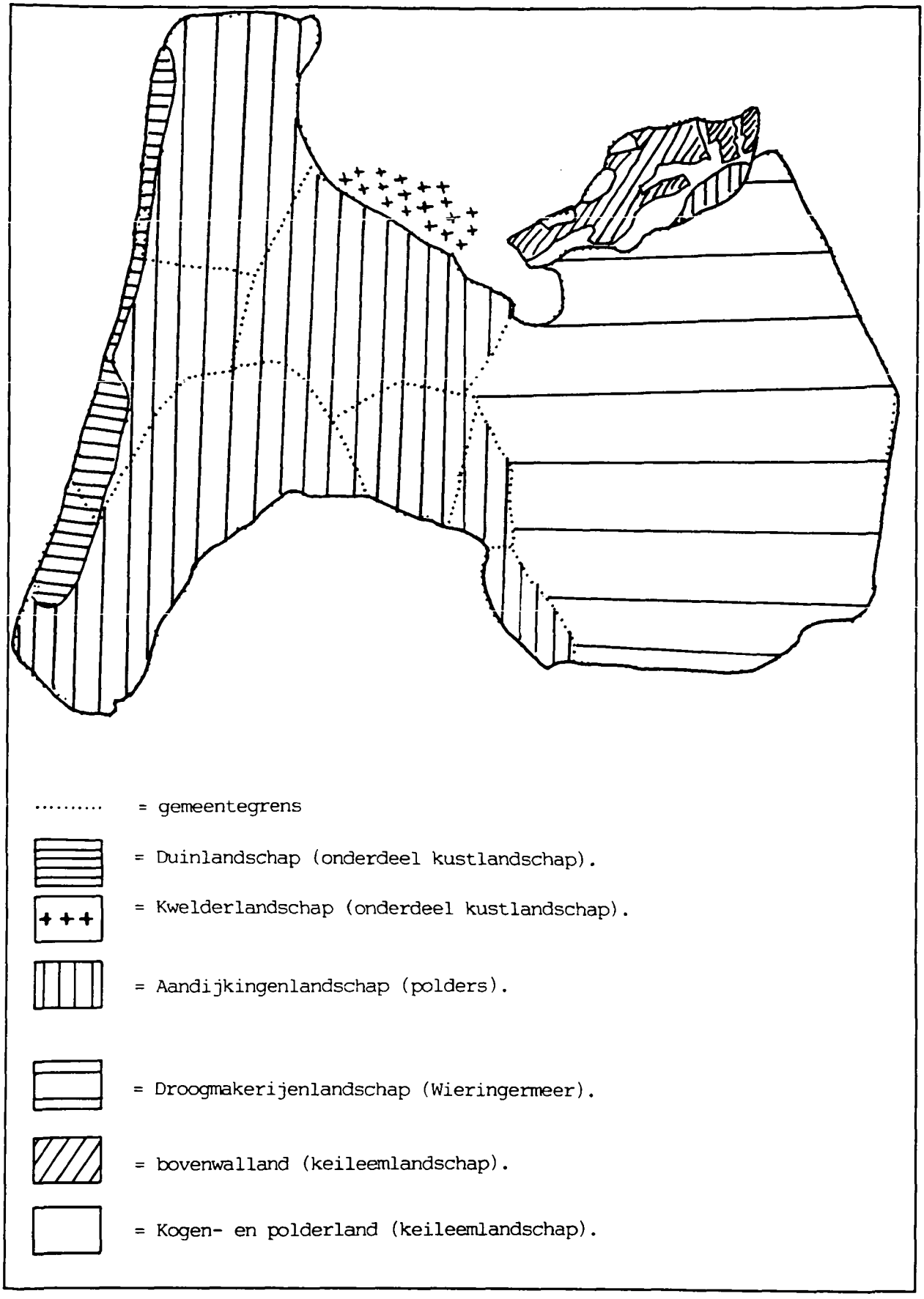

8. Bodem

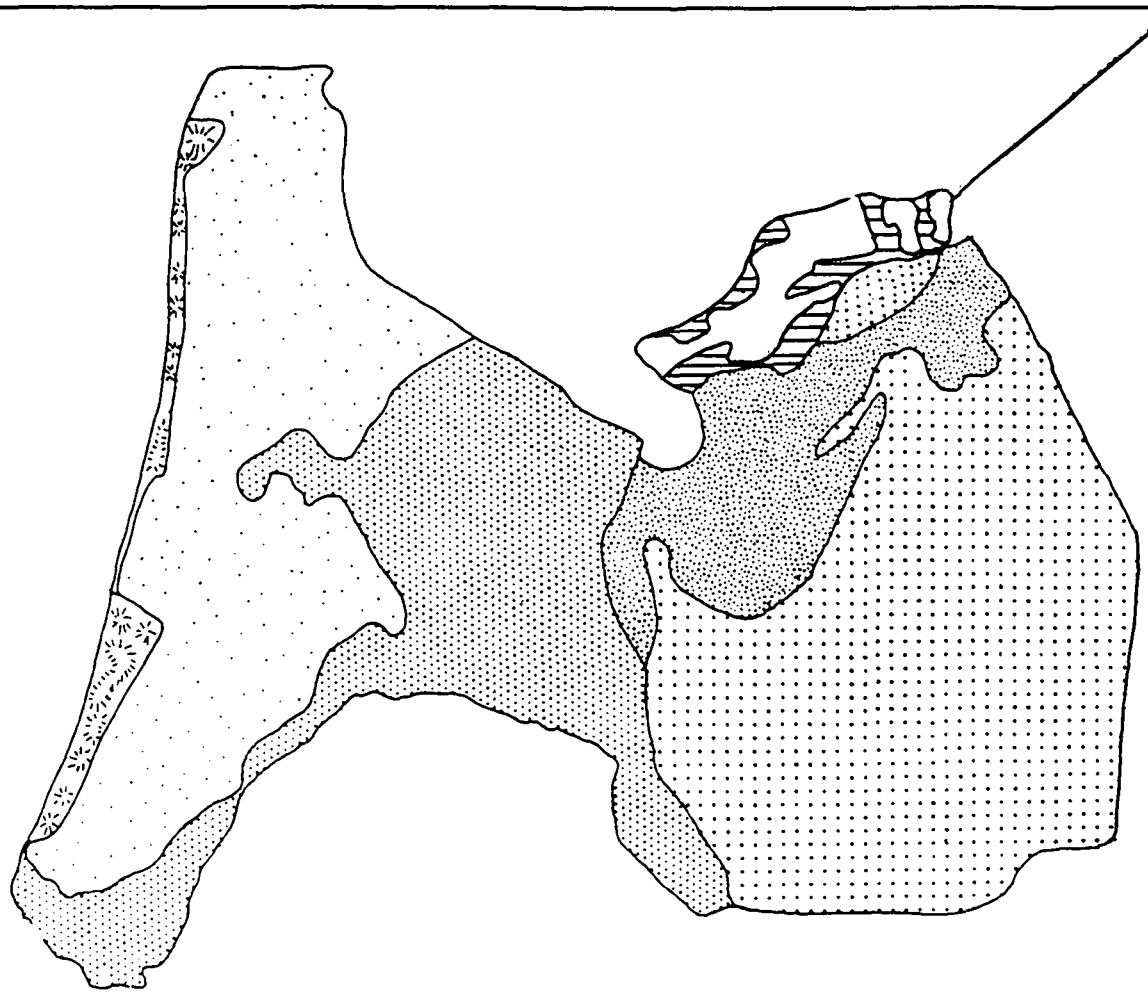

duinen

strandvlakte-afzettingen bestaande uit zand en zand tot lichte klei

kwelder- en wadafzettingen bestaande uit zavel en klei

Zuiderzeeafzettingen bestaande uit zand

afzettingen van zand en klei,deze behoren tot de oude zeeklei-gronden

vlakte van getij-afzettingen met afzettingen van zand en klei

keileem stuwwallen

9. Belangrijkste wegen rond 1850

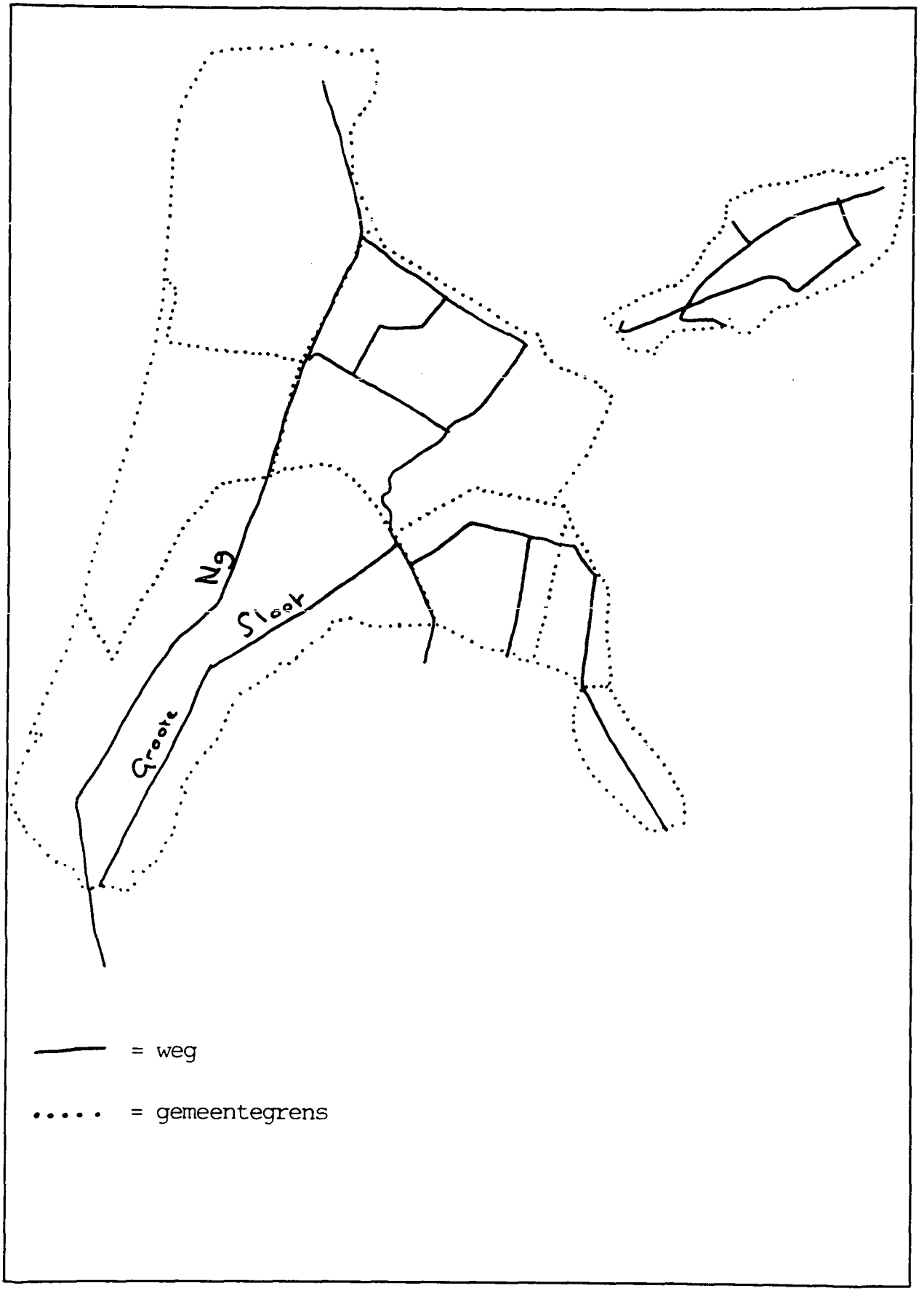

10. Belangrijkste wegen rond 1940

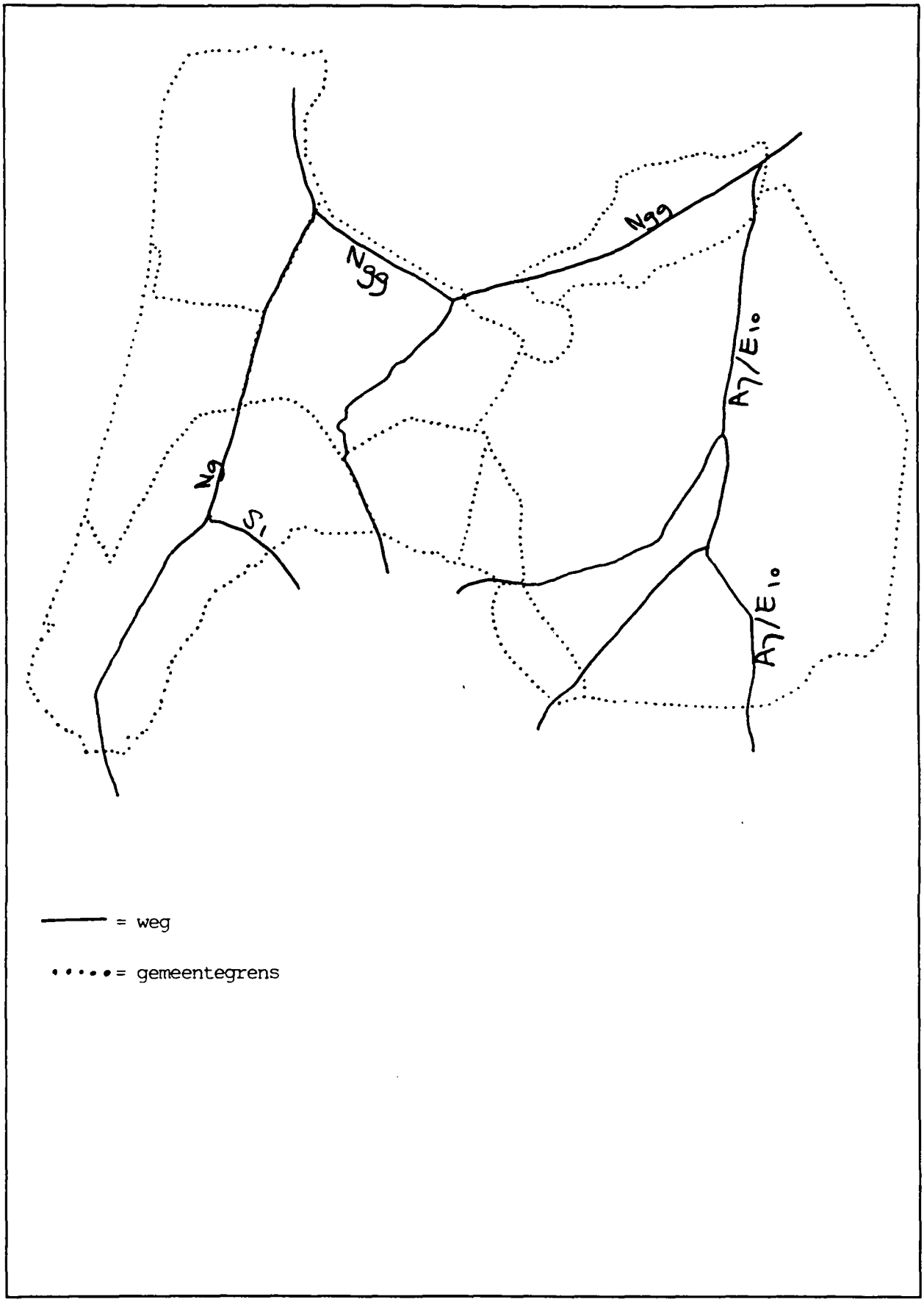

11. Belangrijkste wegen anno 1990

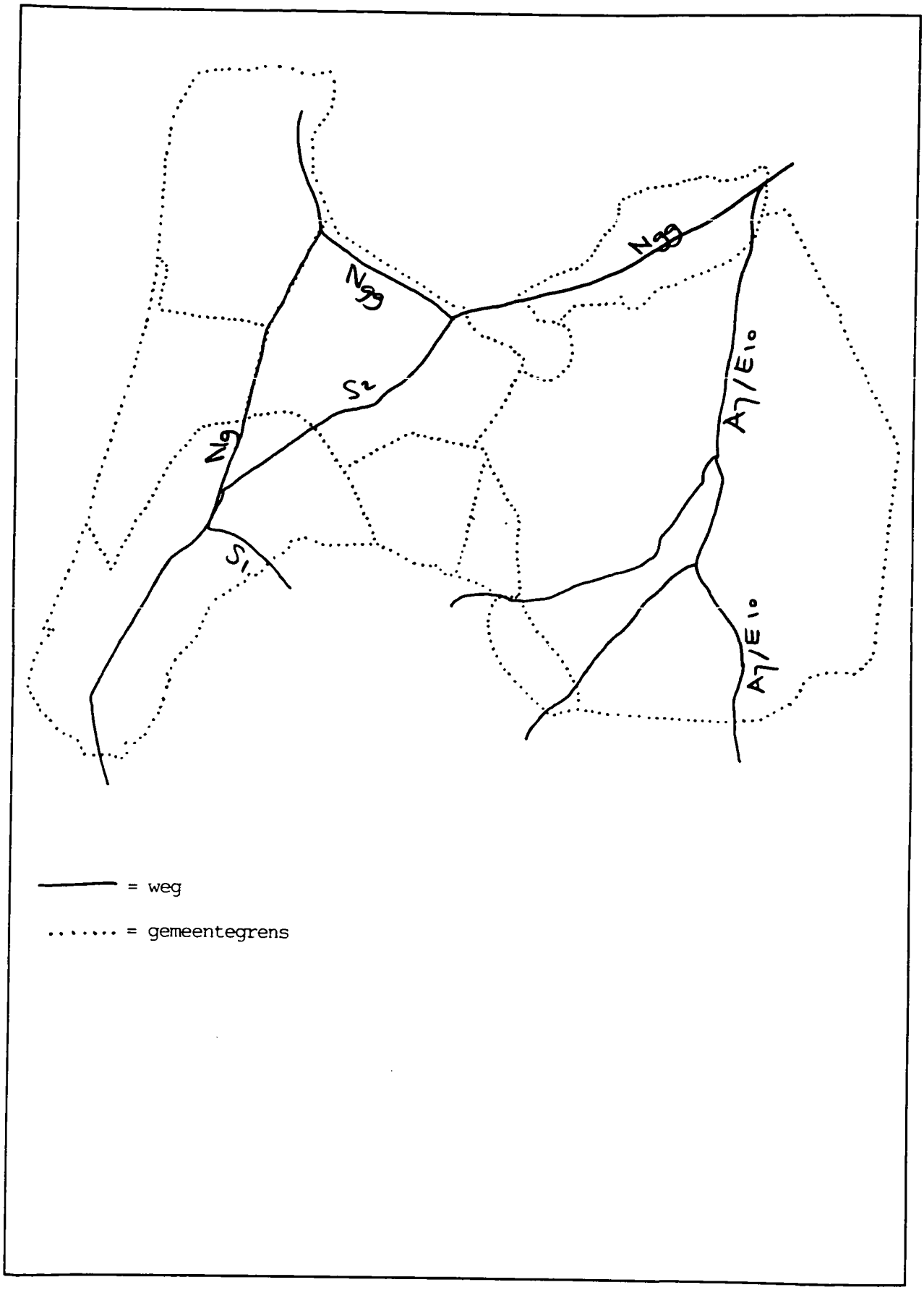

12. Belangrijkste wateren rond 1850

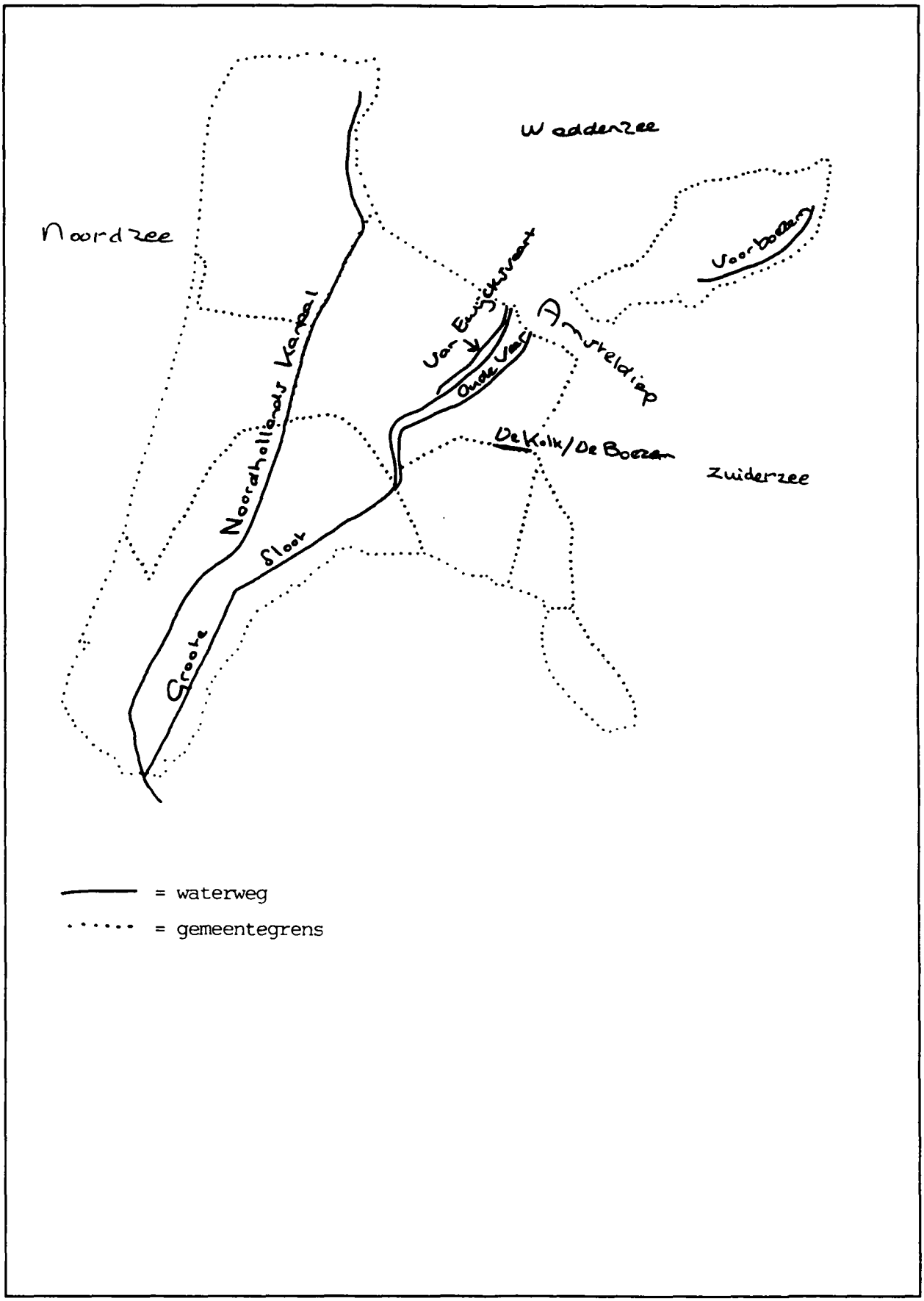

13. Belangrijkste wateren rond 1940/anno 1990

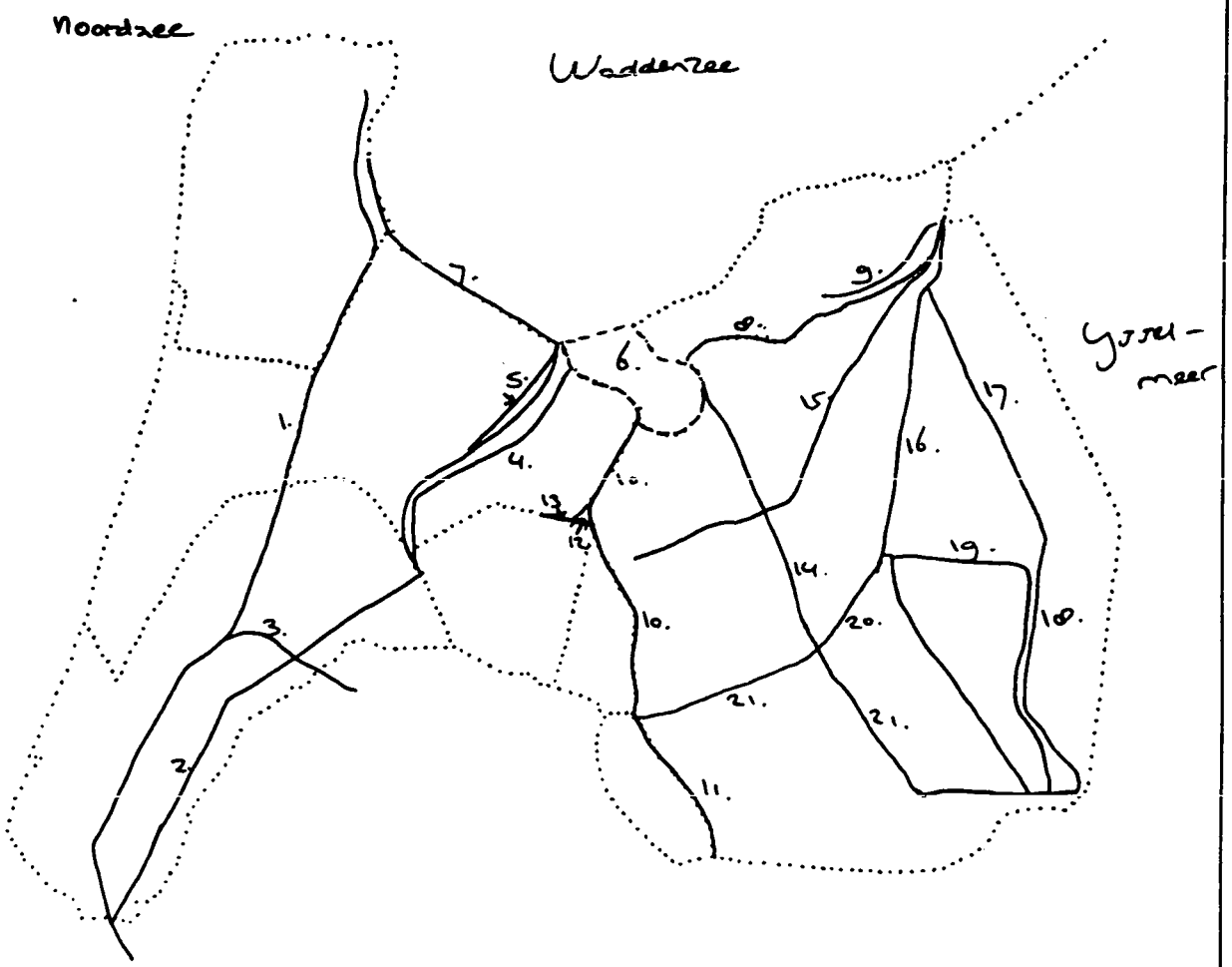

1= Noordhollands Kanaal
2= Groote Sloot
3= Kanaal Stolpen - Schagen
4= Oude Veer
5= Van Ewijcksvaart
6= Amstelmeer
7= Balgzandkanaal
8= Amstelmeerkanaal
9= Voorboezem v.d. Polder Waard-Nieuwland
10= Waardkanaal
11= Groetkanaal
12= Pishoek
13= De Kolk/De Boezem (van de Polder Wieringerwaard)
14= Slootvaart
15= Den Oeversche Vaart
16= Robbevaart
17= Hooge Kwelvaart
18= Laage Kwelvaart
19= Hoekvaart
20= Wieringerwerfvaart
21= Westfriesche Vaart

——— = waterweg

..... = gemeentegrens

14. Belangrijkste dijken rond 1850

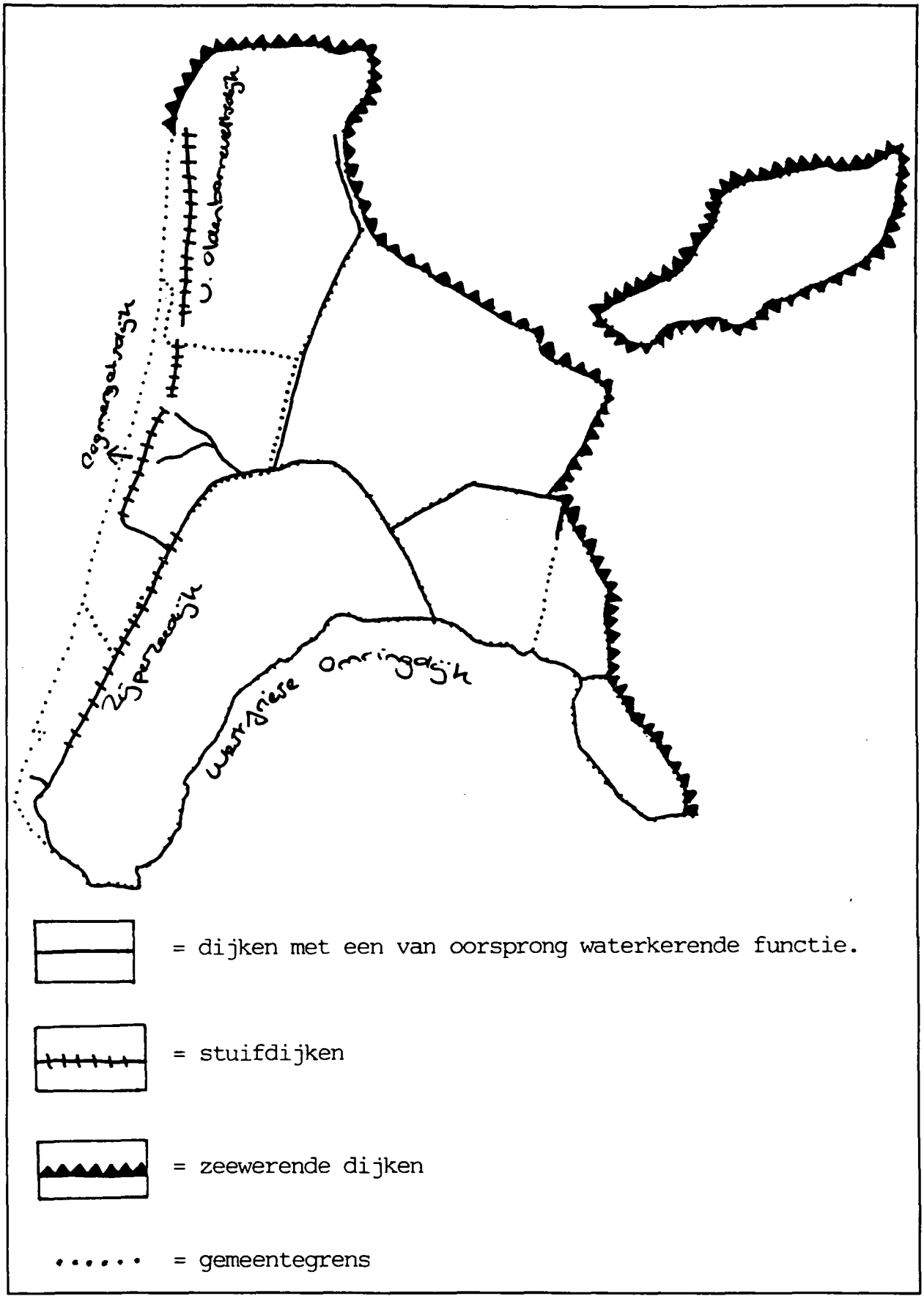

15. Belangrijkste dijken rond 1940/anno 1990

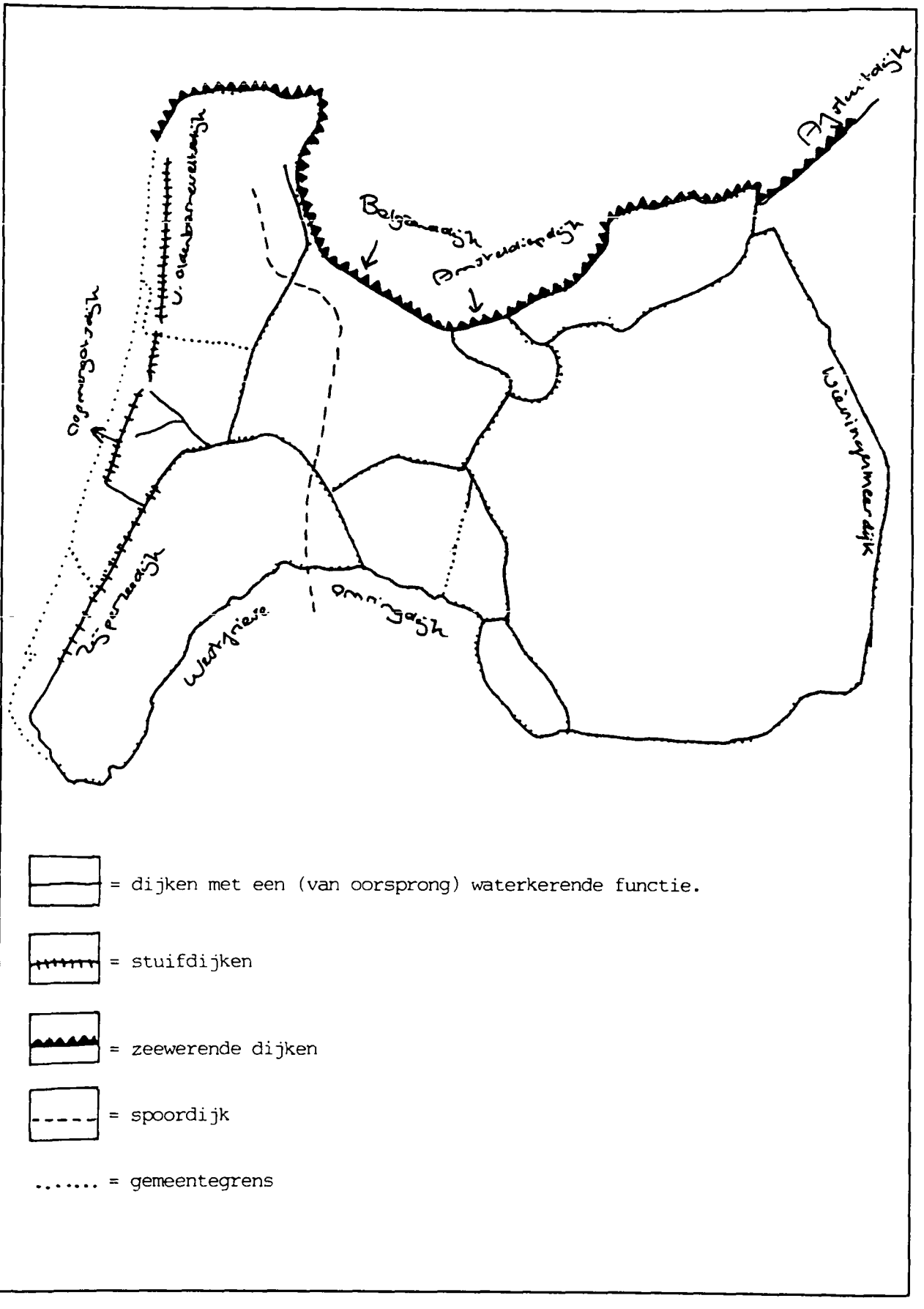

16. Spoor- en tramlijnen in de periode 1850-1940

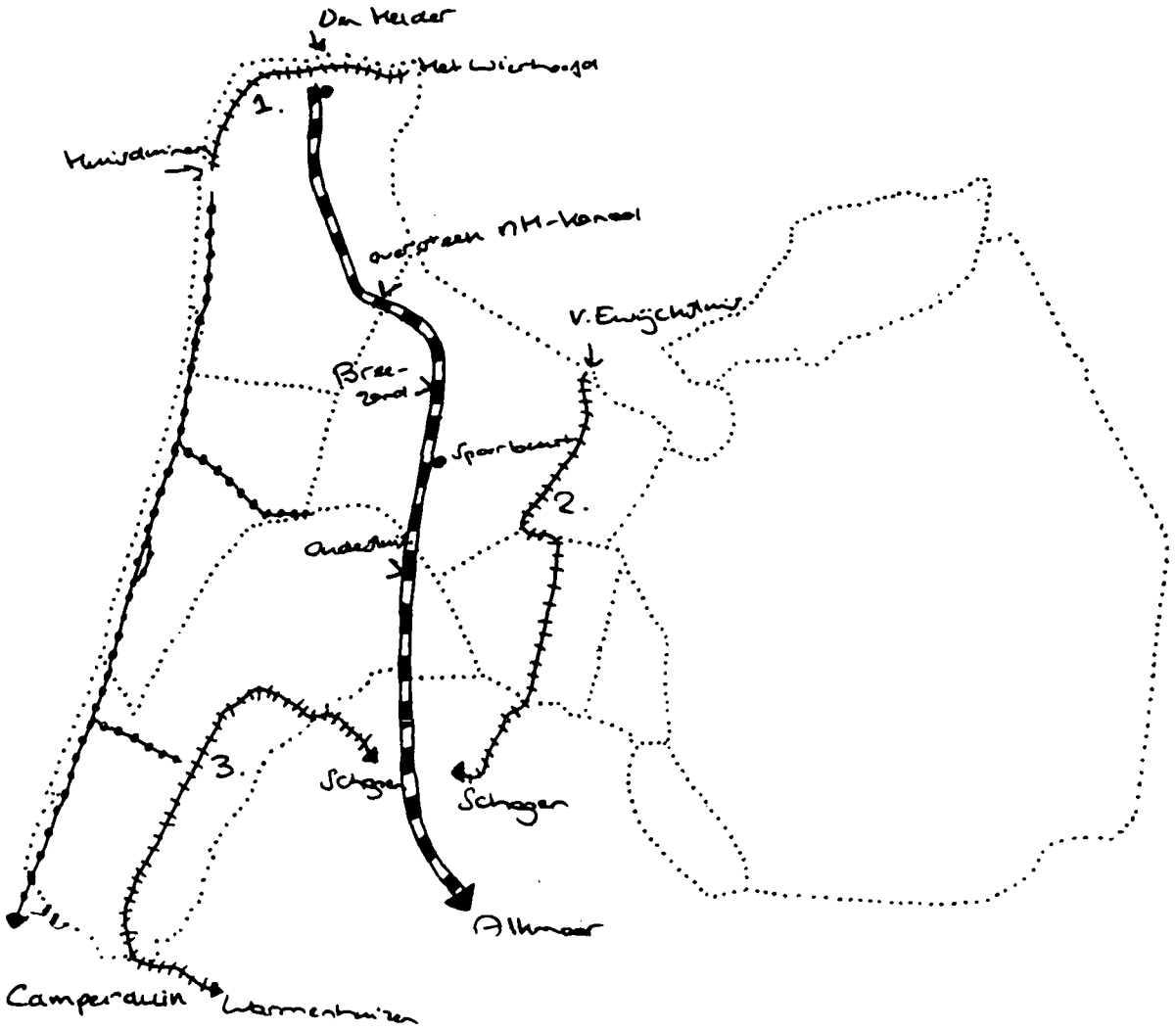

= Spoorlijn Den Helder - Alkmaar, 1865 geopend.

= station

= halte

= (stoom)tramlijn
1= stoomtramdienst Het Wierhoofd - Huisduinen
2= stoomtramdienst Schagen - Van Ewijcksluis
3= stoomtramdienst Warmenhuizen-Zijpe-Schagen

= werkspoor Huisduinen - Camperduin.

= gemeentegrens

17. Militaire infrastructuur Noorderkwartier en vliegveld

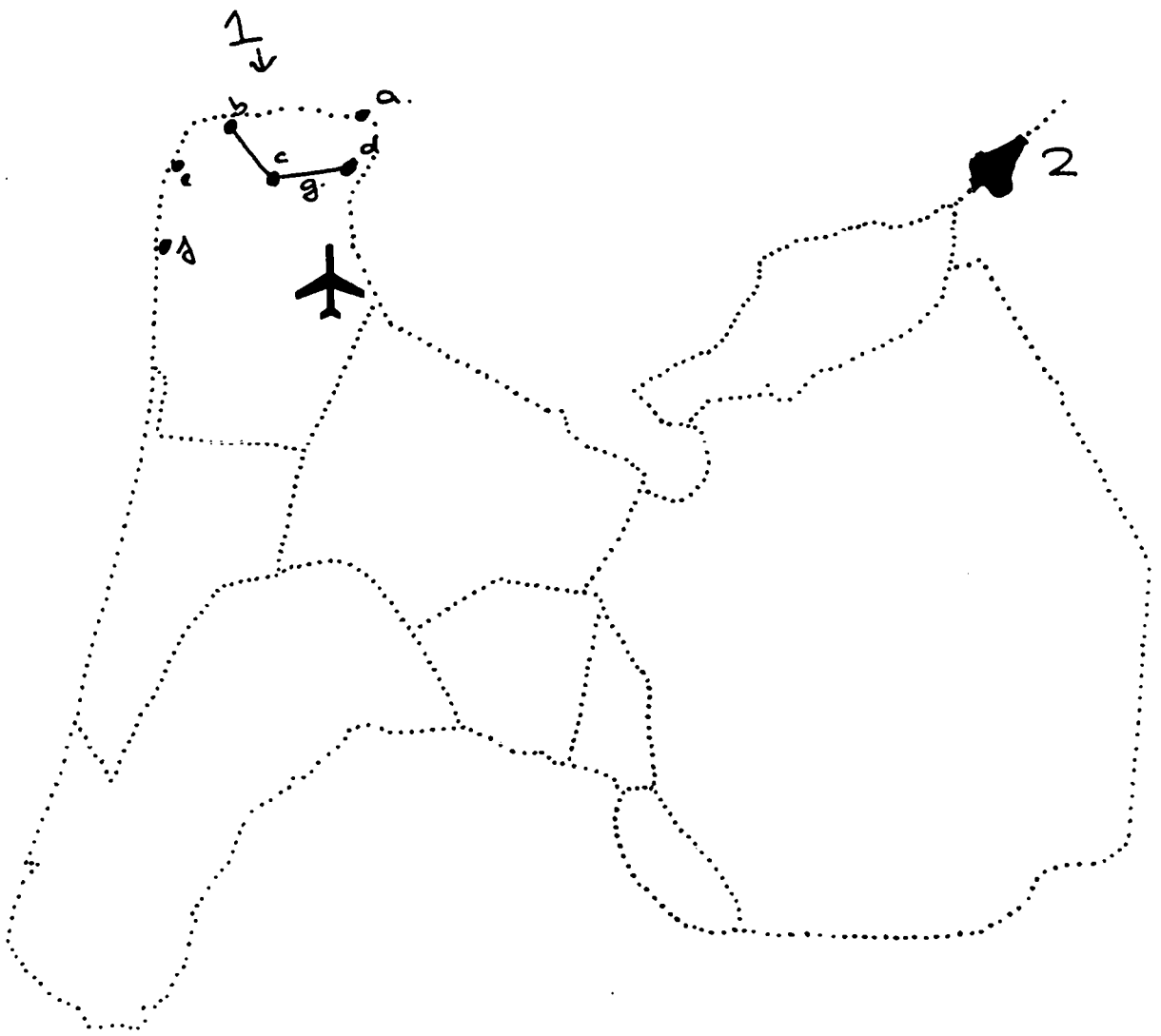

1 = Stelling van Den Helder.
a= kustfort op de Harssens
b= Fort Erfprins (Lasalle)
c= Fort Dirks. Admiraal (l'Ecluse)
d= Fort West- en Oostoever
e= Fort Kijkduin (Morland)
f= Fort Falga (Dufalga)
g= linie

2 = Stelling bij Den Oever

= vliegveld De Kooy

..... = gemeentegrens

18. Stad Den Helder anno 1865

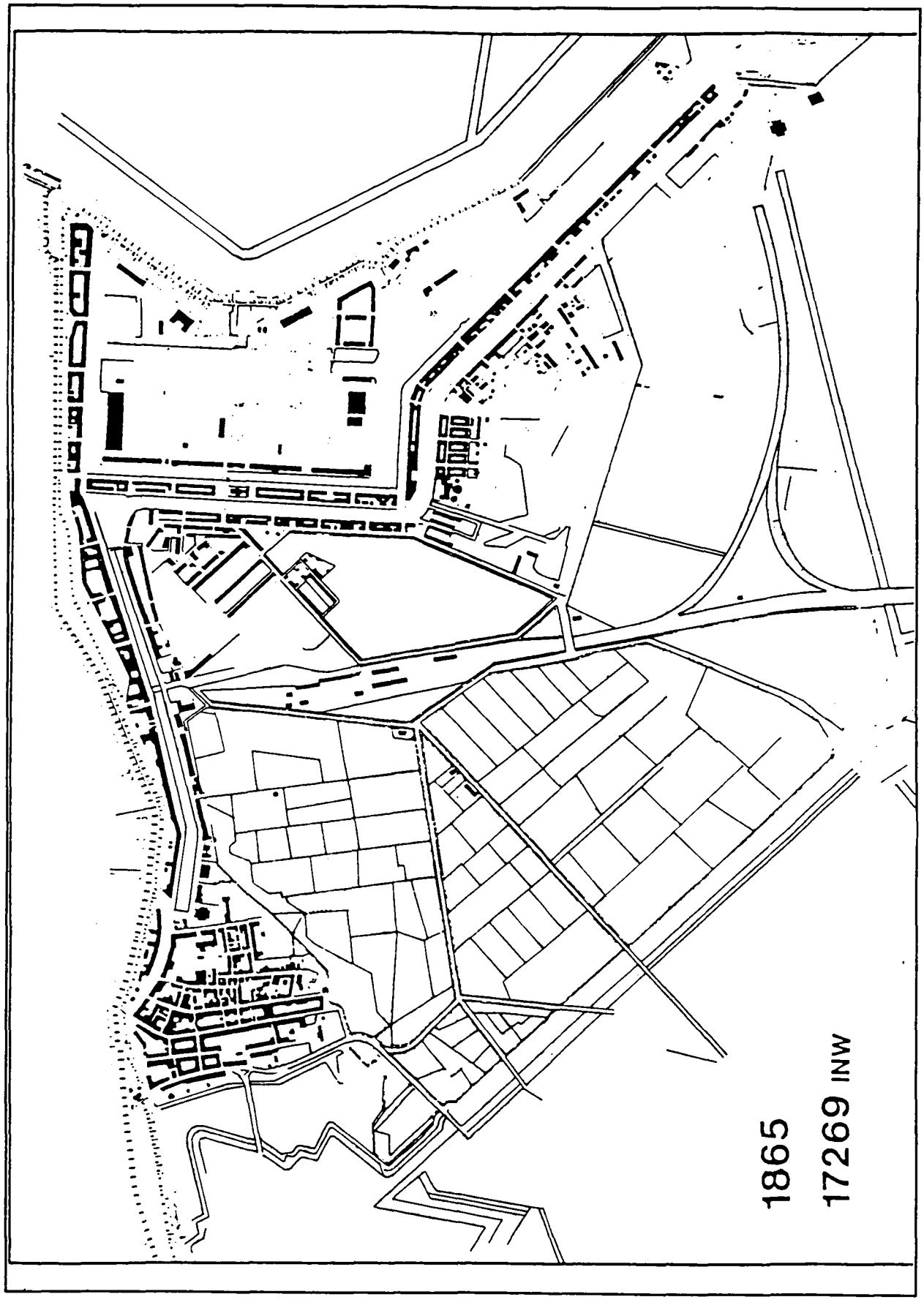

19. Stad Den Helder anno 1940

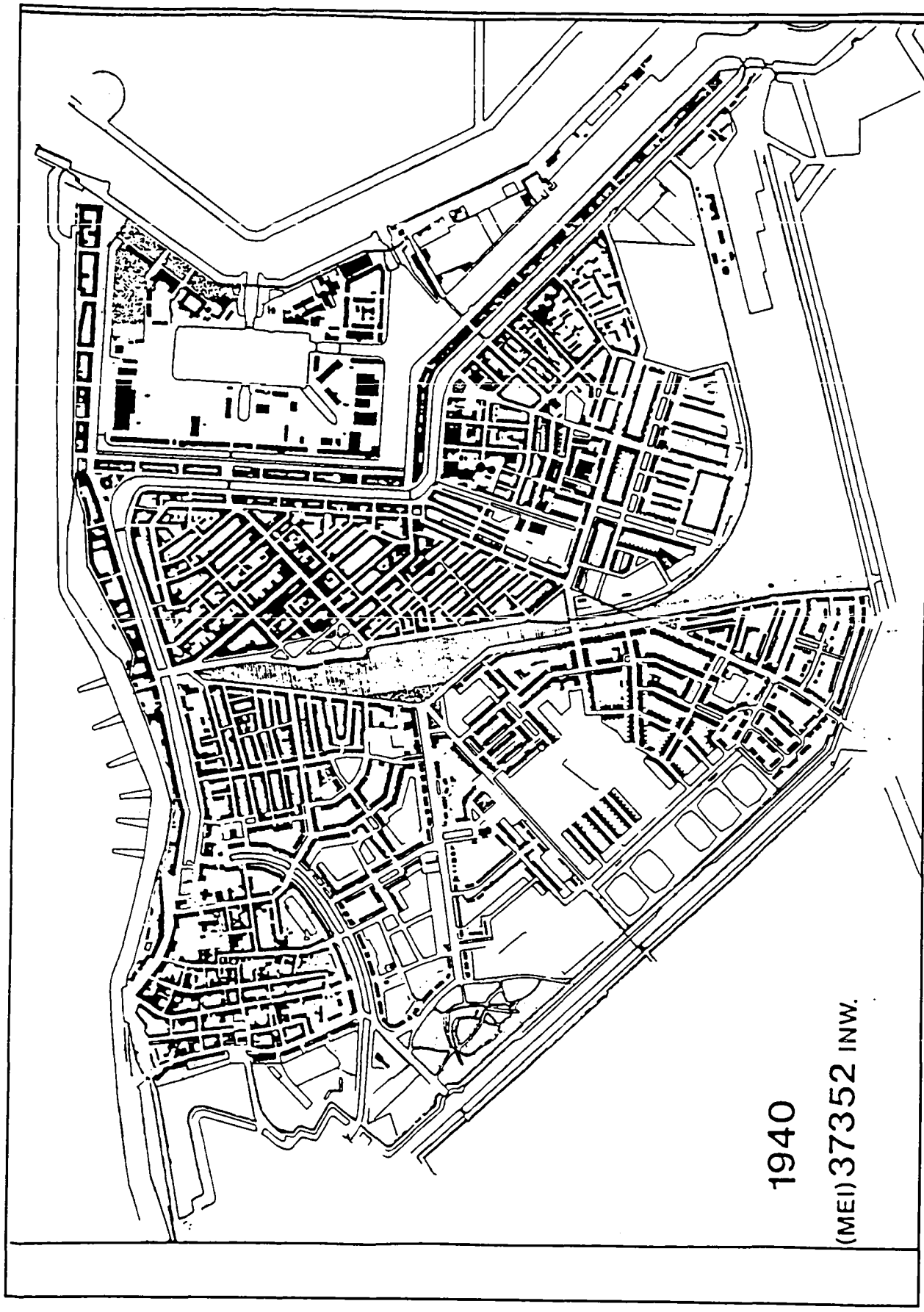

20. Nederzettingsvormen in de regio

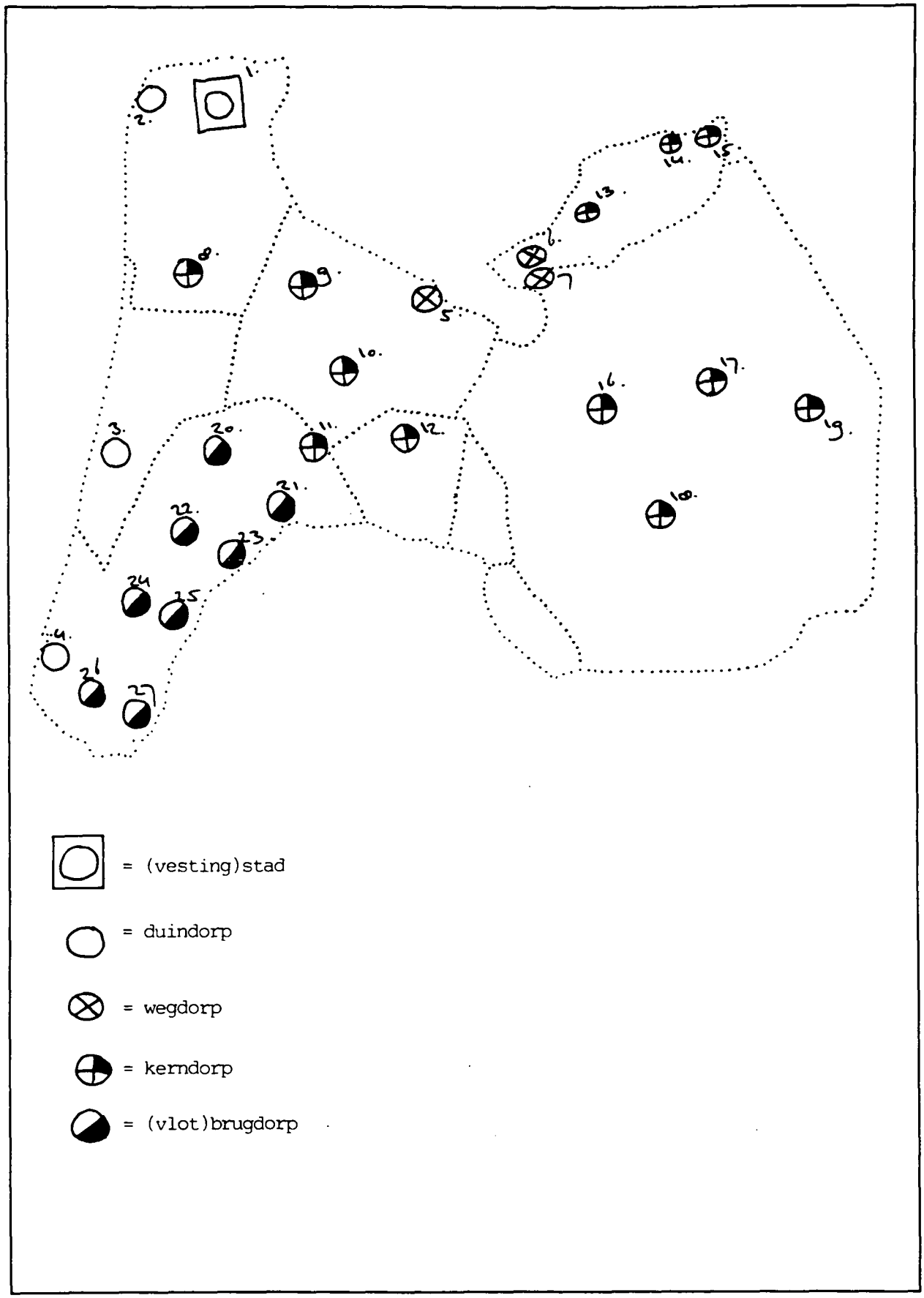

21. Gebieden met bijzondere waarden

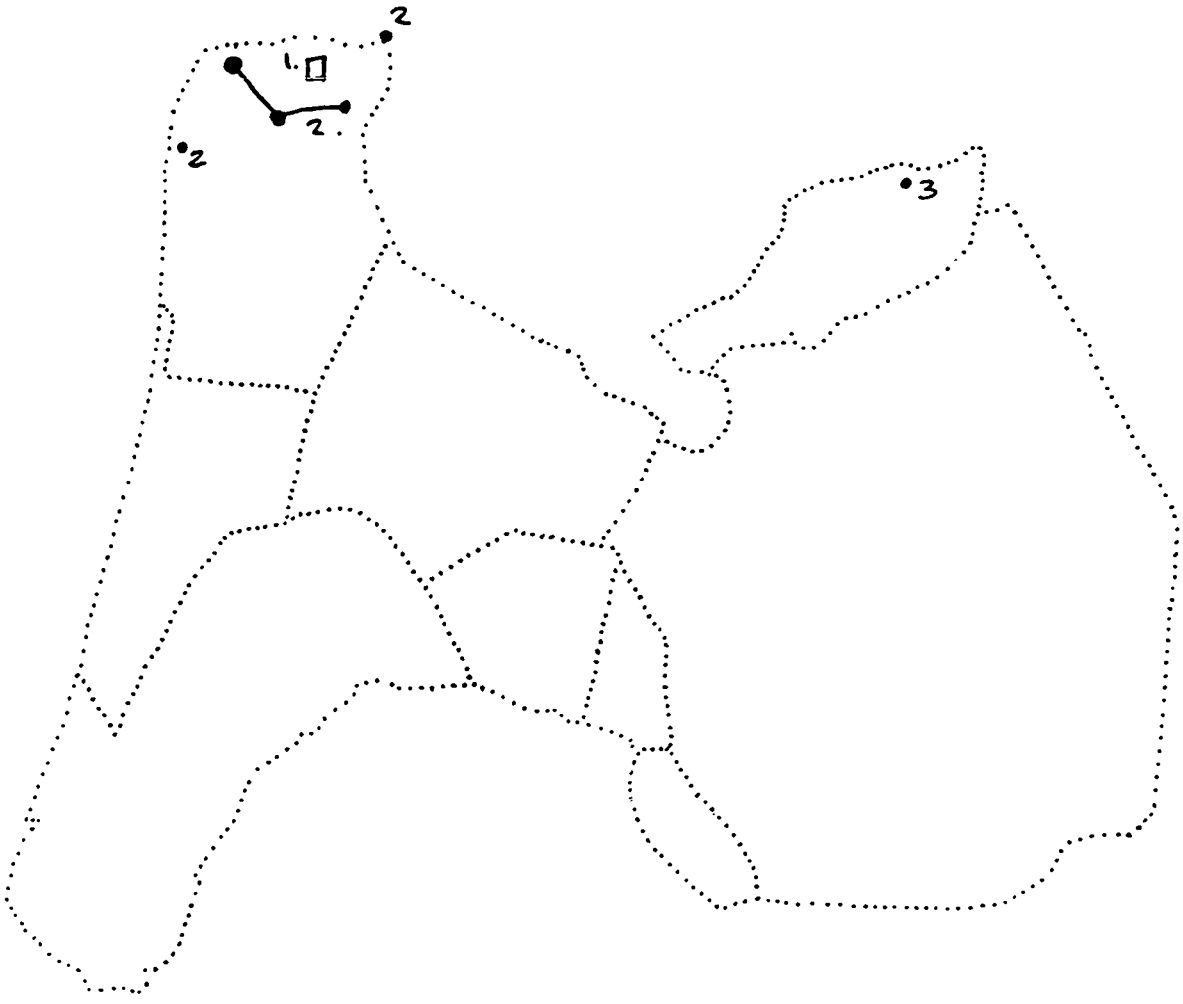

1 = Rijkswerf Willemsoord (gemeente Den Helder)

2 = de linie rondom Den Helder met de forten Erfprins, Dirks. Admiraal, West- en Oostoever, de Harssens en Kijkduin.(gemeente Den Helder)

3 = MUZ-park, Oosterland (gemeente Wieringen)

..... = gemeentegrens

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 1, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
drs. N.C. van Goor
Bureau Cultuur
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, mei 1992